فصلِ دوم در ذکرِ نکتہ پردازانِ اصنامیاں

از

تذکرۂ گلِ رعنا

مؤلفہ

لچھمی نرائن شفیقِ اورنگ آبادی

متوفّی سنہ ۱۲۲۳ ہجری

مطبوعہ
عہد فرین پریس
حیدرآباد دکن

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

(تذکرۂ گلِ رعنا)

فصلِ دوم در نکتہ پردازانِ اصنامیاں

در اوائلِ کتاب

بہ معرضِ اظہار در آمد کہ آغازِ سخن وراں در قلمرو ہندوستاں در عہدِ جلال الدین محمد اکبر پادشاہ شد در آں عصر از ہندی نبساں کسے کہ زبان را با سخن آشنا کرد رائے منوہر تونسی است کہ اکثر رباعی را بر چار بالشِ موزونی می نشاند و در زمانِ شاہ جہان و عالم گیر برہمنِ لاہوری نام، شاعرے بر آورد صاحبِ دیوان شد و در ایامِ شاہ عالم و محمد فرخ سیر و محمد شاہ از فیضِ صحبتِ میرزا بیدل علیہ الرحمتہ وغیرہ اشخاص بسیارے از قومِ ہنود استعدادِ سخن سنجی

بہم رسانیدند۔ وطوطیانِ سبزہ زارِ ہند را شکّرِ تازہ چشانیدند،
چنُاں چہ از مطالعۂ ایں صحیفہ حالاتِ ایں جماعتہ پیرایۂ وضوح خواہد
یافت وچوں جمیع حروفِ ایں فصل پیدا نہ شد ہر قدر کہ بہم رسید صورت
تحریر می پذیرد و گوشِ اربابِ ہوش از نوائے طوطیانِ ہند حظّ بری گیرد

حرف الف

(۱)۔ **اچل داس**:۔ جہاں آبادی، از قوم کھتری است،
مزاجش آشنا بہ مشربِ درویشی بُود، واکثر در صحبتِ فقراء صاحب
کمال بسر می برد، او می طرازد ؎

ندیدم ہیچ جا از جلوۂ آں بے نشاں خالی — زجُنبش شش جہت لبریز و جائش ہم چناں خالی

ولہ

نہ گشت روشنِ من چیست در پسِ گردوں — حجابِ چشم بود شیشہ کہ زنگاری است

(۲)۔ **اخلاص**:۔ جہاں آبادی، کشن چند نام دارد، پسرِ اچل داس
مذکور از شاگردانِ میرزا عبد الغنی بیگ قبولِ کشمیری بُود، اخلاص مندِ

خوبانِ معانی است و تماشائی خوش طلعتانِ سخندانی، مشارٌ الیہ در سنہ ست و ثلاثین و مأتہ و الف (۱۱۳۶ھ) تذکرۃ الشعرائے نوشتہ و "ہمیشہ بہار" نام گذاشتہ کہ ہمیں اسم بہ تکرار تاریخِ اتمام او است، تذکرۂ مذکور در وقتِ تحریر حاضر ایں گلہا کاشتہ او از ہمیشہ بہار وغیرہ برچیدہ شد ؎

چو دل مغلوبِ عشق اُفتد خرد در سر نمی ماند ہزیمت خوردہ چوں شد جرأتِ لشکر نمی ماند

وله

(قطعہ)

ہُنر ورا ہنر کافی نشان است کہ باقی نامِ فاضل از گمان است
مشو اخلاص شستد بہرِ رفعت بلند و پستِ دُنیا نردبان است

وله

چرا دست از سرِ زلفِ سیاہِ یار بردارم کہ می دانم دُعا را در دلِ شب ہا اثر باشد

وله

ہم چو مور اخلاص بر یک دانہ قانع گشتہ ام از دلِ من کم رود بیرون خیالِ خالِ او

ولہ

تا بود وصفِ الٰہی زینتِ عنوانِ ما می شود ابروئے خوبی مطلعِ دیوانِ ما

ہم چو زنبورِ عسل در بندِ صورت نیستم ظاہر است از دست گاہِ معنیٔ ماشانِ ما

(۳)۔ **آنند کن**:۔ از خوش فکرانِ بندرابن است بھاگوت کہ در ہندی کتابے است مشہور، می گویند آں را بہ زبانِ فارسی بہ فصاحتِ تمام موزوں کردہ در وقتِ تالیفِ ایں تذکرہ حاضر نیست یک رُباعی از و بدست آمد قلمی می شود

رباعی

بالیں ہمہ شب ز اشکِ من تر گردد بر بسترِ من برگِ گُل اخگر گردد

خواب آید و در دیدۂ من بیند آب از غرق شدن ترسد و پس بر گردد

(۴)۔ **آرام**:۔ رائے پران ناتھ دہلوی، شیریں گفتار و خوش افکار بُود ایں قطعہ کہ بہ طریقِ تعمیہ در تاریخِ وفاتِ منعم خانخاناں مطابق سنہ ثلاث وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۳ھ) منظوم ساختہ از و مشہور است

آه کز بیدادِ چرخِ کج نظر — رفت عالی فطرتے والاشیم
زیبِ دیوانی امیرِ نام دار — زینتِ مسندِ امیرِ محتشم
خان خانانِ معظم خاں کہ بُود — کانِ جود و صاحبِ سیف و قلم
رختِ ہستی بست زیں دارِ فنا — ساز کرد آہنگِ گل گشتِ ارم
ہاتفِ غیب از پئے سالِ وفات — گفت با صد درد و اندوہ و الم
از وفاتش بے سر و بے پا شدند — مجد و خیر و بخشش و فیض و کرم"

(۵)۔ **اُلفت** :۔ لالہ اُجاگر چند، از قومِ کائیتھ متحرا است۔
خوش گو، گوید :۔

"جوانے دل چسپ و باکمالِ خوبی ہا موصوف، از مدتے در عظیم آباد می ماند و بوجہِ قلیلے از معاش بسر می برد، فقیر وقتے کہ در آنجا بود ہر روز تشریف می آورد و کرم می جوشید خیلے ہموار و خلیق و بدل ہا نزدیک در آشنائی ہا پا برجا و بے تکلف بہ نظر آمد سلیقہ درست دارد پیشتر غربت تخلص می کرد الحال اُلفت قرار داد۔ مشقِ شعر از نظرِ میر محمد علیم تحقیق سمرقندی گذرانیدہ نقلِ دیوانِ خود بہ فقیر داد۔

در بنارس هم اکثر به خط و کتابت یادی می کند خدایش سلامت دارد طرزِ خیال طبعش را خوش افتاده۔"

از وست :۔

در آمد شامِ غم در سینه حسرت نام مهمانے ۔۔۔ زداغِ دل کشیدم بے تکلف پیشِ او خوانے [۵]

وله

نه می دانم چه افسون خواند بانگِ خندهٔ اش باز ۔۔۔ چو گل رنگِ تبسم می چکد از پردهٔ گوشم
سراپا پرده هائے دیدهٔ من چشمِ بلبل شد ۔۔۔ نظر بازِ کدامیں شوخِ گل بندِ قبا پوشم

وله

دلم از کعبه چشمِ سیه مستے که می آید ۔۔۔ که دارد صد سبوئے باده ذوقِ دست بوسیں را مشب

چوں دریں تقریباً نامِ میر محمد علیم تحقیق بر نوکِ قلمِ تحقیق گذشت قدرے تحریرِ احوالش ایں جا ضرور افتاد :۔

میر محمد علیم متخلص بہ تحقیق ولدِ میر بدیع الدینِ سمرقندی

---

۵ :۔ نقل مطابقِ اصل ۱۲ ۔

مشہور بہ میر متین شاگردِ رشیدِ میرزا موسوی فطرت بہ تحقیقِ سخن خوب می رسید و از چند گاہ در بلدۂ عظیم آباد پٹنہ بسر می برد رؤسائے آں جا بہ احترام پیش می آمدند در معقولات و منقولات مہارتے درست داشت در علمِ تیر اندازی و موسیقی و دیگر فنون ماہر بود مدتے در شاہ جہاں آباد گذرانیدہ بہ گل گشتِ بنگالہ شتافت عمرے دراز یافتہ آخر ہا در عظیم آباد در سنہ اثنین وستین و مأتہ و الف (۱۱۶۲ھ) رہ نوردِ بادیۂ فنا شد۔ لالہ اُجاگر چند اُلفت صاحبِ ترجمہ ایں تاریخ یافت (ع)

گفت :- "تحقیق شدہ واصلِ حق"۔

میر تحقیق صاحبِ دیوانِ ضخیم است و شعر را خوب می گفت ایں ابیات از واست ؎

جاں سپرد از بس بیادِ چشمِ غم پرورِ ما
بوئے ناز آید چو برخیزد بہ محشر گردِ ما

چوں دمِ صبحے کہ باشد ہم نفس با فرصِ مہر
گرم می جوشد بداغ سینہ آہِ سردِ ما

ولہ

ہر غبارے کہ ز وحشت گہِ چشمت خیزد　　سرمۂ ناز فروشد برمِ آہو ہا

ولہ

لب بہم بستن زبانم را بحرف آوردہ است　　چوں قلم از فیضِ خاموشی است گویائی مرا

ولہ

بامِ ما خاک نشیناں، سرِ اوجے نہ کشد　　از زمیں پست بود ہم چو نگیں خانۂ ما

ولہ

حبابِ بحرِ وجودم چہ از وجود مرا　　کہ نیست غیرِ عدم در طلسم بود مرا
ہنوز صورتِ غیرم دو چار می گردد　　گرفتم ایں کہ دل آئینہ شد، چہ سود مرا

حرف الباء الموحدۃ

(۶) - برہمن ؛ - رائے چندر بھان لاہوری، ناقوس نواز بتخانۂ سخن است و بید خوانِ صنم کدۂ ایں فن، منیر لاہوری کہ صاحبِ لک بیت است در "منشآتِ" خود ایں رقعہ بہ نامش می نویسد از اسلوبِ تحریر باید

دریافت که چه قدر احترام او می کرد۔

"تا قلم از اعجاز با نخلِ ایمن هم دوشی نه کند و دوات از سحر با چاهِ بابل پهلو نه زند حرفے از مدحِ اوصافِ آں چشم و چراغِ آفرینش سر لوحِ کتابِ دانش و بینش شرفِ دودمانِ حشمت و اقبال مطلعِ دیباچهٔ دولت و اجلال خطِ جبینِ فصاحت نقشِ نگینِ بلاغت سبحان العصر حسان الزمان ملک الشعراء چندر بھان توان رقم زد امّا نظیر ساده لوح را خیال آن است که باوجود پریشانیِ حواس و شوریدگیِ دماغ و آشفتگیِ اوضاع و نارسائیِ طبیعت و کوتہ فطرت داستانِ بے پایانِ اثنائے آں سر حلقهٔ اربابِ معنی در حیزِ عبارت به تحریر در آورد ؎

بلند ہمتیٔ ذرّہ داغ می کندم وگرنہ ذرّہ کجا شمعِ آفتاب کجا

محبّا، مخلص نواز! شوق آرزومندِ معنی است که لفظ از آں بے نصیب است لہذا شروع در آں مقدمہ نہ نمودہ بریں بیت اختصار کردم ؎

شمارِ شوق نہ دانستہ ام کہ تا چند است جز ایں قدر کہ دلم سخت آرزومند است

خاطرِ ادب نازک است ہماں بہتر کہ دہانِ دوات بر بندم و زبانِ قلم
کوتاہ سازم و دستِ نیاز بر دامنِ دعا زنم دولت ہم دوش باد"

برہمن در اوائلِ چمن سیوم می طرازد، ملخصِ کلامش این است:-

"من برہمن زادۂ پنجابم آبا و اجدادِ من بہ اشغالِ مختلفہ روزگار می کردند
گردھرم داس پدرِ من نویسندگی می کرد و در ذیلِ منصبدارانِ بادشاہی امتیاز
داشت آخر الامر از منصب وغیرہ دست کشیدہ انزوا گزید، رائے
بھان، واودے بھان، و من۔ سہ برادر بودیم، من و رائے بھان تجرد
اختیار کردیم و ہوسِ آزادی در سر داشتیم واودے بھان بہ مقتضائے
استعداد و قابلیت بہ کسبِ معاش اُفتاد و در خدمتِ عاقل خاں
بسر بُرد بعدِ فوتش او دے بھان ہم صاحبِ روزگار شد و ہر گاہ
پادشاہ بہ خانہ خانِ مذکور نزولِ اجلال فرمود من ہم بذریعۂ ایشاں
روشناس گشتم و خانِ مذکور مرا فیلے دادہ بود تا در سواری ہم کلام باشم

تلمذ در خدمتِ ملا عبدالحکیم سیالکوٹی دارم۔"

نواب شاہ نواز خاں "شہیدِ" مرحوم اورنگ آبادی در بہارستانِ سخن نوشتہ اند کہ:۔

"چند ربھان آخر ترکِ نوکری نمودہ بہ شہرِ بنارس کہ یکے از معابدِ ہنود است براہ وہمِ خود مشغول شد تا در سالِ ہزار و ہفتاد و سہ فوت گردید۔"

میر عظمت اللہ بے خبر در سفینۂ خود می نویسد:۔

"روزے شاہ جہاں پادشاہ او را حکم بہ شعر خواندن کرد ایں بیت برخواند ؎

مرا دلے است بہ کفر آشنا کہ چندیں بار ۔ بہ کعبہ بردم و بازش برہمن آوردم

پادشاہ ازیں معنی خوش نہ شد افضل خاں بعرض رسانید ؎

خرِ عیسےٰ اگر بہ مکہ رود ۔ باز آید[ع] ہنوز خر باشد

ببیں کرامتِ بت خانۂ مرا ای شیخ ۔ کہ چوں خراب شود خانۂ خدا گردد

ع:۔ یا "چوں بیاید"!

این بیت از و نیست امّا بنام او شہرت گرفتہ۔"

انشائے برہمن و چار چمن او، در دبستان متداول است، دیوانش وقت تحریر این صحیفہ بدست آمد ابیات انتخاب یافت ۔۱۹۔

کُنم ز سادہ دلی بندِ دیدہ مژگاں را
بہ مشتِ خس نتواں بست راہِ طوفاں را

ہمیشہ زلفِ ترا اضطراب در کار است
چگونہ جمع کُنم خاطرِ پریشاں را

ولہ

ہر نفس بوئے محبت آید از گفتارِ ما
می تواں فہمید از گفتارِ ما مقدارِ ما

ولہ

ہمیشہ آبِ گہر با گہر بود دم ساز
نہ شد ز دیدۂ ما دور آبِ دیدۂ ما

ولہ

کیفیتِ احوالِ جہاں در نظرم بود
آں روز کہ بر آب نہادند بنارا

ولہ

چہ اختلاط بہ اربابِ عقل شیدارا
بہ طورِ ما بہ گذارید لحظۂ مارا

ولہ

ہرگز کسے نہ کرد نگاہے بسوئے ما　　کس گرم نرز اشک نیاید بروئے ما
ہر چند ابر گریہ کند بشگفد چمن　　از فیضِ آب دیدہ بود آبروئے ما

ولہ

سر بر زند ز جیب خزاں نو بہارِ ما　　آخر شود شگفتہ گُل انتظارِ ما

ولہ

بہر کہ در نگری بہجت از تو می خواہد　　مُہندساں بجواب برہمناں بُدعا

ولہ

گذارِ قافلہ فیض در شبِ تار است　　فروغِ صبح طرب در شبِ سیاہ طلب

ولہ

چو دردِ عشق رسد خواہش دوا کفر است　　دریں معاملہ اظہار مُدعا کفر است
بہ گلشنے کہ چو سوسن خموش باید بود　　ز عندلیب دہانِ پُر از نوا کفر است

ولہ

هر چند پا کشیده روم بیشتر رود باز این دلِ رمیده بکوئے کہ آشناست

ولہ

هزار بار برہمن نمودمے چاکش ولے نیایدم از ضعف تا گریباں دست

ولہ

متاعِ حُسنِ ترا طرفہ زورِ بازار است کہ کس نیافتہ و عالمے خریدار است
بہ گلشنِ دلِ ما بگذر ای تماشائی دریں چمن گلِ خود روئے داغ بسیار است

ولہ

در میکدۂ عشق باندازۂ خود باش چوں مستی ایں جرعہ باندازۂ ہوش است

ولہ

بے آفتابِ روئے تو تسکیں پذیر نیست چشمِ ترم کہ خو بہ تماشا گرفتہ است
بینائی درست طلب کن کہ آفتاب آفاق را بدیدۂ بینا گرفتہ است

ولہ

گو نگاہے کند امروز بہ چاکِ جگرم آں کہ دیروز مرا چاکِ گریباں می دوخت

ولہ

چوں روزگار در گروِ اختیار نیست　　از فکرِ روزگار فراغے غنیمت است
با داغِ عشق ساز برہمن کہ چند گاہ　　اُلفت میانِ پنبہ و داغے غنیمت است

ولہ

گردِ دل گردم کہ یارے مہربانے بودہ است　　باز بانِ بیزبانی ہم زبانے بودہ است

ولہ

نو بہار آمد و شد نغمہ سرا مُرغِ چمن　　ہیچ کس حالتِ ایں مُرغِ گرفتار نیافت

ولہ

مانندِ نسیم از در و دیوار در آئیم　　در راہِ طلب دامنِ ما کس نہ گرفتہ است
فصلِ گُل و ایامِ خزاں آمد و بگذشت　　ہرگز خبر از گلشنِ ما کس نہ گرفتہ است

ولہ

چشمم تا برہم زدی انجام شد آغازِ عُمر　　طے شد ایں رہ آں چناں کاوازِ پا برخاست

ولہ

بیا کہ در دلِ ما بے تو آرزو گرہ است　　دلِ شکستہ چو زلفِ تو مو بمو گرہ است

ولہ

خزاں بگردِ گلِ داغِ من نہ می گردد　　ہمیشہ ایں چمن از فیضِ گریہ شاداب است

ولہ

نگاہِ لطف و کرم جانبِ برہمن بود　　عتاب و ناز و ستم ہر چہ داشت با ما داشت

ولہ

صیدِ ضعیف را نہ کُند یاد برہمن　　صیّادِ ما کہ تازہ شکارے بدامن است

ولہ

چرخ بیوستہ بود سنگِ حوادث در دست　　عاقبت بشکند ایں کہنہ سبوئے کہ ترا است

ولہ

صورتِ معنی بہ چشمِ عاقبت بیں دیدہ ام　　شادیٔ ما بر اُمیدِ وعدۂ دیدار نیست

ولہ

می دہد پیرِ مُغاں جامِ مرا و می گوید　　با ادب باش کہ پیمانہ پیمانے ہست

ولہ

دل نہ می بینم بحالِ خود نہ می دانم کجا است
ایں قدر دانم کہ از جائے بجائے رفتہ است

ولہ

کافرم گر سرِ موئے بہ تفاوت گویم
رشتۂ زلف تو و رشتۂ زنار یکے است

ولہ

ہیچ کس رہ نہ می تواند..... بُرد
طارمِ روزگار بستہ درست

ولہ

عاشق آنست کہ معشوق باو دارد میل
صید بسیار ولے قابلِ فتراک یکے است

ولہ

مرا بسیرِ گلستاں بہار شد باعث
ببادہ توبۂ ناستوار شد باعث

ولہ

بقدرِ حاجتِ خود ہر کسے طلبگار است
جہانیاں ہمہ باشند در جہاں محتاج

ولہ

مبر بہ سنبلِ او دستِ امتحاں گستاخ کہ چوں صبا[۹] نتواں بود با بتاں گستاخ

ولہ

بنائے قاعدۂ دلبراں ہمیں باشد کہ می برند دلِ ما و یادِ ما نہ کنند

ولہ

زمانِ صحبتِ احباب را نکو دریاب وگرنہ تازدۂ چشم از میاں فتند

ولہ

قابلِ صید نۂ و رنہ بہر سو کہ روی دانۂ و دام دریں مرحلہ انداختہ اند

ولہ

بہ پیشِ خاکِ رہش عذر رفتہ خواہد خواست سرے کہ پیشتر از پا و دیدہ می آید

ولہ

حدیثِ عشق ہماں بہ کہ تا دہاں نہ رسد بدل ہمیشہ بود ثبت بر زباں نہ رسد

ولہ

۹؎ نقل ہے ۱۲

تو مردِ بادہ نہ‌ٔ ورنہ ہر چہ ساقی داد اگر بہ ظرفِ تو گنجید کارِ ہوش کُند

ولہ

شاد آں کسے کہ نوبتِ خود را تمام کرد زاں بیشتر کہ بادۂ مینا تمام کرد

ولہ

برہمن انچہ بہ چشمِ آیدت ملاحظہ کُن نہ نقشِ قرعہ نہ فالِ کتاب می آید

ولہ

ز صورِ صبحِ قیامت مگر شود بیدار بہ گوشِ ہر کہ صدائے جرس نمی آید

ولہ

خواہم از سلسلۂ زلفِ بتاں تارے چند کہ بہم تاب دہم رشتۂ زنّارے چند

ولہ

کسے کہ از مددِ گریہ خواست وصلِ ترا ز فکرِ بیہدہ خطّے بروئے آب کشید

تہی است نسخۂ عالم ز حرفِ مہر و وفا زمانہ جزوِ محبت ازیں کتاب کشید

ولہ

فرقِ یک گام در ایجاد و عدم پیدا نیست طیِ این راہ بیک جنبشِ مژگاں باشد

. . . . . .

پیش و کم در نظرِ تست کہ کوتہ بینی ورنہ ہر چیز باندازۂ مہماں باشد

ولہ

بجرمِ رفتہ اگر عذر خواستی سہل است بعذرِ رفتہ خطا گر کنی خطا باشد
تو در طریقِ محبت کج آمدی صد بار وگرنہ راستیٔ راہ رہنما باشد

ولہ

تا زکوئش صبا نہ می آید دلِ عاشق بجا نہ می آید
از برہمن مخواہ کارِ دگر کہ از و جز دُعا نہ می آید

ولہ

کجا بہ عالمِ تقدیر پی تواں بُرد کہ ماندۂ بہ غلط در شکنجۂ تدبیر
صبا زسنبلِ زلفِ تو رہ بروں نبرد کہ کرد معجزِ حسنِ تو باد را زنجیر

ولہ

دل می رود بہ محملِ لیلیٰ کشاں کشاں — در گوش نارسیدہ صدائے جرس ہنوز
آمد بہار و روئے چمن تازگی گرفت — بر شاخ ماند میوۂ نایم رس ہنوز

ولہ

ز روئے عجز بنہ بر زمین جبینِ نیاز — کہ ما شکستہ دلانیم و او شکستہ نواز

ولہ

آبے کہ آبرو ببرد در گلو سریز — آبِ دو دیدہ ریز و لے آبرو مریز

ولہ

ساخت سرگرم مرا نشاۂ صہبا امروز — خندہ آورد مرا گریۂ مینا امروز
کارِ امروز بفردا مفگن جام بیار — نتواں خورد غمِ وعدۂ فردا امروز

ولہ

شرمندہ ام بسے ز درونِ سیاہِ خویش — در حیرتم چناں کہ ندانم گناہِ خویش

ولہ

زمانہ بہرِ تو دیبائے عمر می پیچید — تو بہرِ گرمیٔ ہنگامہ فرش کردہ بساط

ولہ

در خیالِ آفتابِ روئے او مغزِ سرم ذرّہ ذرّہ تا سحر میریخت چون کافور شمع

ولہ

بگردِ عارضِ او تا سیاہ خط زدہ صف فتادہ کار بہ دل ناتوانِ ما دو طرف

ولہ

گرہ کشائی ایّام و زبان داری[۵] مدار رشتۂ ہمّت بہ عقدۂ تعویق

ولہ

از غمِ ہجراں دلم در سینہ می آید بتنگ برامیدِ وعدۂ دیرینہ می آید بتنگ
پیشِ زلف و روئے او بارے کرا باشد قرار شانہ درہم می شود آئینہ می آید بتنگ

ولہ

چو روزِ حشر بہ بینم حساب پیش آرند ز آبِ دیدہ بشوئیم نامۂ اعمال

۵:- نقل ہے! - ۱۲

ولہ

عالمِ صورت بمعنی آشنا فہمیدہ ایم کی بفہم کس درآید آنچہ ما فہمیدہ ایم

ولہ

در بہارانِ خزاں بیش بود حیرانی بلبلِ زارم و ہنگامۂ شیون دارم

ولہ

ہر نقش کہ سر زند درست است بیہودہ چہ استخارہ سازم
این نسخۂ دل کہ باطل افتاد آں بہ کہ درست پارہ سازم
ہر چند بسنگ خارہ سازم

ولہ

از دیارِ یار می آئی بقربانت روم از تو ای بادِ بہاری این قدر می خواہم

ولہ

---

۱۵ - نقش ہر! - ۱۲ - ۱۶ - تذکرہ میں یہ ایک ہی مصرع لکھا ہوا تھا ۱۲ -

شد اشکِ ما وسیلهٔ عفوِ گناهِ ما شستم ز آبِ دیده حسابی که داشتم

وله

هر کجا شمع است سوزان شعله بر من می زند در بغل گوئی پر پروانه را گم کرده ام

وله

ما عیشِ خود ز جورِ فلک کم نه می کنم زنهار پشتِ همتِ خود خم نه می کنم
آن خشک سبزه ایم که در موسمِ بهار بادِ نسیم و خواهشِ شبنم نه می کنم

وله

فغان که عمر بسر رفت ما نه فهمیدیم ز هست و بودِ جهان مدعا نه فهمیدیم
چو دانه هر که درون شد برون نمی آید غرض ز گردشِ این آسیا نه فهمیدیم

وله

یاران در انتظارِ ترقی نشسته اند ما کامِ دل ز فیضِ تنزّل گرفته ایم

وله

نه چو پروانه بیک شعله ز پرواز فتم گر برآرند ز آتش روم و باز افتم

عشرت آں بود کہ در عالمِ نادانی بود　　خواہم از رتبۂ انجام بہ آغاز افتم
کس ندانست کہ میلِ نظرش جانبِ کیست　　تا کجا در پئے آں چشمِ فسوں ساز افتم

ولہ

تو دادی خطِ آزادی برائے سر و سوں ہم　　گرفتی خطِ عہدِ بندگی از قمری و من ہم

ولہ

مارا نگاہ بر اثرِ رہرواں بس است　　محتاجِ گوشمالِ صدائے جرس نہ ایم

ولہ

مرا در بزمِ رنداں آرزوئے می تواں دادن　　بہ دستم جام و بر دوشم سبوئے می تواں دادن

ولہ

آزادی از شکنجۂ عالم ہوس مکن　　ای مرغِ پر شکستہ فغاں در قفس مکن

ولہ

خواہی کہ کنی از روشِ عمر تماشا　　یک لحظہ بر آہن بسرِ جو ہ شو و بنشیں

ولہ

تمام روز بامیدِ وعده باشم شاد گر اعتماد بروزِ دگر تواں کردن

ولہ

خورشیدِ من رسید سحر در کنارِ من آخر نتیجہ داد شبِ انتظارِ من

ولہ

با قدسیاں پیامِ دلِ زارِ ما بگو اے نالہ راہِ عالمِ بالا گرفتۂ

ولہ

ناداں اگر زلعلِ دہی در حسابِ نیست تو دل شکستۂ نہ کہ گوہر شکستۂ

ولہ

ای آں کہ صبح بامی و ساغر نشستۂ با ماہ و آفتاب برابر نشستۂ

ولہ

ہزار دستۂ گل را جہانیاں بردند ہنوز ایں چمن از رنگ و بو نشد خالی
ہمیشہ گرمیِ میخانۂ فلک باقی است ہزار جام شکست و سبو نشد خالی

ولہ

تمام عمر تواں بود برہمن مخمور　　مئے نگاہش اگر بشکند خمار کسے

ولہ

بہ انتہا نہ رسد گرچہ راہ وادیٔ عشق　　زنا رسیدہ بمنزل نشستنی ہست اگر نارسیدہ بمنزل نشستنی

ولہ

چگونہ خواب تواند نمود در دلِ شب　　کنوں کہ یافت برہمن خزانہ پنداری

(رُباعیات)

مارا چو بحالِ خود شناسا کردی　　از خار گل و ز قطرہ دریا کردی

از عہدۂ شکرِ تو برآئیم چساں　　ما می دانیم، آنچہ با ما کردی

ولہ

ناگہ بہ غلط راہِ ہوس پیمودن　　ایں مرحلہ را بہر نفس پیمودن

چوں مرغِ شکستہ پر بزاری ہمہ عمر　　در ہر قدمے راہِ قفس پیمودن

ولہ

۱۔ نقل ہے ۱۲

تا چند ز جورِ فلک آزردہ شوی　　وز گردشِ روزگار افسردہ شوی
چوں غنچہ بہ جمعیتِ خود راضی باش　　زاں پیش کہ چوں گل شوی پژمردہ شوی

ولہ

آناں کہ ز عشق رنگ و بوئے دارند　　در گلشنِ عیش آبروئے دارند
چوں غنچہ بصد زباں خموش اند ہمہ　　در پردہ بخویش گفتگوئے دارند

ولہ

در خلوتِ دل راہ بہر کس ندہند　　رہ بردر ایں شعلہ بہر خس ندہند
خوباں دلِ عشّاق امانت بہ برند　　امّا چو طلب کنند واپس ندہند

ولہ

امروز کہ تازہ در میاں آمدۂ　　تا در نگری سیر ز جاں آمدۂ
از یار دگر چہ حاصلت خواہد بود　　گیرم کہ دوبارہ در جہاں آمدۂ

ولہ

خواجہ نے نام و نے نشاں خواہند　　حرفے دو سہ بر سرِ زباں خواہد ماند

ہر چیز کہ ہست از میاں خواہد رفت　　جز نامِ خدا کہ در میاں خواہد ماند

(۷) - برہمن :- لالا جگت رائے لاہوری، قشقۂ قبول بر جبیں داشت و از علمِ عربی و فارسی ماہر بود -

میرزا محمد طاہر نصر آبادی در تذکرۂ خود می نویسد :-

"ہفت سال است کہ از لاہور برآمدہ در یزد ساکن بودہ بسبب این کہ سودا با مردم داشت از عمالِ یزد پارۂ ظلم با او رسیدہ مالِ او ضائع شدہ دریں سال کہ سنہ ہزار و نود و یک است بشکوہ آمدہ بہ علی قابی متحصن شدہ در مسجدِ لبنان آمدہ از صحبتِ او محظوظ شد بشعر را بد نہ می گوید و در مدحِ حضراتِ آئمہ شعرہا گفتہ غرض کہ اطوارِ او غرائب دارد اگرچہ قواعد ہنود را دارد امّا شیعہ است"

ناقوسِ برہمن بہ فریاد می آید ؎

گر کشاید مطلعِ حسنِ تو از فکرم نقاب　　دعوئی روشن دلیہا می کنم با آفتاب

خواب می دیدم کہ سرسبز مُرادم کردہ اند　　می خوردِ کشتِ تمنایم ز ابرِ رحمت آب

با مسیحا دعوئے ہمنشینی می کنم — مختصرے در دستِ خود دارم بہ مہرِ آفتاب
چوں شدم بیدار امیدِ این چنیں تقدیر کرد — کز ثنائے مرشدِ کامل شود دل کامیاب
مہرِ اوج کامگاری شہ سلیماں آنکہ ہست — خاکساراں را معین و سرفراز آنرا مآب
جذبۂ امرت بہ مردم گر کند نہی خطا — تا قیامت کاتبِ اعمال نویسد ثواب
بر سرِ ہر کس گذارد دستِ قدرِ تو کلاہ — می نشیند یکسر و گردن بلند از آفتاب

ولہ

اے سرو جانِ عالمے ہدیۂ خاکپائے تو — خانۂ دل بچار حد وقت و رضائے تو

ولہ

پارۂ سنگے کہ شرارے در وست — بہتر ازاں دل کہ نہ یارے در وست
خصم گردد سیاہ مستِ فنا — گر نہد لب بساعدِ تنغش

ولہ

(۸) - بے تکلف :- لالہ سدا نند عمِ لالہ خوش گوئے متھرائی صاحبِ تذکرۃ الشعراء اصلش از قصبۂ لکھنوتی سرکارِ سہارن پور من توابعِ

عہ ۵. ع ۲ - نقل مطابق اصل ۱۲ -

شاہ جہاں آباد است، مدتے در سرکارِ زیب بانو بیگم زوجۂ پادشاہ زادہ محمد اعظم شاہ بخدمتِ مشرفیٔ ابتیاع خانہ سرفرازی داشت آبا و اجدادش در سلکِ نوکرانِ بادشاہ زادہ داراشکوہ بسر می بردند۔

خوش گومی نویسد:۔

"طبعِ رسا داشت دیوانِ مختصرے بقدرِ فکرِ خود ترتیب دادہ در ایامِ مرگ حوالۂ فقیر کرد و گفت برادرانِ خود را عزیز خواہی داشت مردِ دردمندے بمذاقِ تصوف آشنا بود ایں مصرع نقشِ نگینِ خود داشت ؎

"بے تکلف بندۂ اہلِ سخن"

روزے مصراعے گفتہ بفقیر فرمائش کرد ؎

"شانہ شد سنبلِ تر، آئینہ شد دستۂ گل"

فقیر بدیہہ مصراعے رسانیدم پسند فرمود ؎

"تا بزلفِ تو رسید و برخت رو آورد"

سدا نند بے تکلف در زمانِ محمد فرخ سیر سنہ تسع و عشرین و مائۃ و

الف (سنہ ۱۱۲۹ھ) رخت بسرائے عقبیٰ کشید او بعرضِ سخن سنجاں می رساند

بیتِ ابروئے بلندت مطلعِ دیوانِ ما خطِ مشکینِ تو باشد جدولِ عنوانِ ما

ولہ

ساغرِ بادہ شود آئینہ از دیدنِ تو زعفراں زار شود بزم ز خندیدنِ تو

(۹)۔ بے غم:۔ بھوپت رائے، مانندِ مولفِ ایں صحیفہ، از قومِ کھتری بود، آبا و اجدادش بقانون گوئی پنہان از اعمالِ سرکارِ چون تابعِ صوبۂ پنجاب فیام داشتند، بے غم مردِ وارستہ سنیم بود اتفاقاً مرغِ دلش در دامِ زلفِ نگارِ این چند نام ہندو پسرے اسیر گردید و دریں سودا ترکِ لباسِ دنیا نمودہ بہ لباسِ فقر سرمایۂ افتخار اندوخت و در جرگۂ بیراگیان کہ از فقرائے ہنود اند مرید یگانۂ رام بیراگی بہ مناسبتِ نامِ معشوقِ خود شد و آخر ہا بہ حکمِ ایں کہ الحجاز قنطرۃ الحقیقۃ شربتِ تحقیق چشید و از نشاۃ دوئی وارست کتابے دارد بزبانِ ہندی مسمّٰی بہ پریودہ چندر نائک بنامِ آں ہندو پسر در نہایت

سوز و گداز۔ اوائل حال مشقِ سخن، از نظرِ میرزا سرخوش می گذرانید
و چوں میرزا سرخوش، سرخوشِ جامِ توحید بُود اکثر اوقاتِ صحبت
بذکرِ حقائق خوش می گذشت انجامِ کار سمیعِ حقیقی پردۂ برسامعۂ او
فرو ہشت و او را از استماعِ ہزلیات دُنیوی معطّل ساخت اگر شنیدنی
ضروری می شد بر پارچہ کاغذ نویسانیدہ ملاحظہ می کرد، صاحبِ تصانیفِ
متعدد است قصصِ فقراءِ ہند، در مثنویات نظم کردہ خصوصاً "قصۂ بام
دیو" نام مرتاضے کہ در عہدِ سلطان فیروز شاہ در قیدِ حیات بود
اشعارِ طبع زادش مشہورِ آفاق است و داخل در "گرنتھ بابا نانک" کہ
معتقد فیہِ کھتریان و کائستھان است، بیغم از تصرّفاتِ بام دیو کہ
بہ حکمِ محیی حقیقی گاؤ کُشتہ را زندہ کردن می گوید ؎

گاؤ زندہ شد بہ پیشِ خاص و عام　　بارِ دیگر ریخت ساقی مے بہ جام

کلیاتش پانزدہ ہزار بیت است دیوانِ غزل و رباعی شش ہزار
بیت باقی مثنویات۔

خوش گو گوید:-

"در سنہ اثنین وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۲ھ) از قید جسمانی برآمدہ بہ فضائے جاودانی متوجہ شد"

ایں ابیات از تذکرۂ خوش گو التقاط یافت ؎

در فضائے عشقِ جانان بوالہوس را بار نیست ہر سگے شایستۂ سنگ و سزائے دار نیست
دل چو شد بیکار دست از کار باید داشتن کار و بیکارئ دل بود دیگر کار نیست

ولہ

ہمچو صبح از جیبِ دل خورشید می آید بروں وہ چہ جام است ایں کز و جمشید می آید بروں

ولہ

مدہ از دست دامانِ یقیں وصل ار میسر نیست کہ ایں مشاطہ ہم در خوبی از معشوق کمتر نیست

ولہ

فلک تا کی بدستِ مردمِ مغرورم اندازد چو سنگِ رہ بپائے ہر کہ افتم دور ہم اندازد

(رباعی)

بادہر یہ گفتم کہ گرت فہم و ذکا است　　حرفِ من و تو ہیچ نمی آید راست
تو منکرِ خالقی و من منکرِ خلق　　بنگر کہ تفاوت ز کجا تا بہ کجاست

ولہ

رفتم سحرے بہ پیشِ زاہد ناگاہ　　پرسیدم ازو کہ چیست کیفیتِ راہ
گفتا کہ ہمیں صوم و صلوٰۃ است اینجا　　برگشتم و گفتمش کہ اللہ اللہ

ولہ

دریا در موج و موج اندر دریاست　　در ذات و صفاتِ حق تفاوت ز کجاست
ای محوِ حقیقت نظر افگن بہ مجاز　　ہیرنگ بصد رنگِ جہاں جلوہ کماست

ولہ

ای آنکہ ترا ہوائے معنی است بسر　　زنہار ز آئینۂ صورت مگذر
صورت آئینہ است و معنی تمثال　　بے آئینہ کی فتد بہ تمثال نظر

(۱۰)۔ بانیہ:۔ تخلص بھوپت رائے بانیہ، یعنے بقال گنگوہی است، گنگوہ قصبۂ است از سرکارِ سہارن پور صوبۂ دہلی۔

خوش گوئی نویسد کہ :-

"بہ اظہارِ قومیّتِ خود بانیہ تخلص می کردو در فارسی نیز معنی برآوردہ یعنے صاحبِ نیت۔"

مولف گوید :- بانیہ تانیثِ بانی است بمعنیٰ بنا کنندہ صاحبِ تخلص ازیں قباحت غافل ماندمی گویند ۔

بھوپت رائے قلندر مشرب بے باک و متصوف بود و باوصفِ تعلقِ دُنیوی بوارستگی می گذرانید و راستی و درستی شعارِ خود داشت وقتے کہ میر رضا خاں، خان سامانِ سرکارِ محمد اعظم شاہ شرحے برکتابِ گلستاں نوشت و حاشیہ نشینانِ او طریقِ خوشامد مرعی داشتہ گفتند کہ بہتر از گلستاں نوشتہ شد،

بھوپت رائے کہ مزاجِ راست و درست داشت تابِ ایں سخن نیاوردہ بلا تحاشیٰ گفت :-"

"میر صاحب باکتابِ شیخ سعدی بہر نوع قبولِ عامہ بہم رسانیدہ است

ایں شرح را باید دید کہ چہ طور مقبولِ خلایق می شود۔"

وفاتش در سنہ تسع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۹ھ) واقع شد

از وست ؎

یادگارے کہ زمامی ماند　　مشتِ خاکے بہ ہوامی ماند

ولہ

دل اندر حسرتِ دنیا شکستم　　چہ رنگیں گوہرے بیجا شکستم

(۱۱)۔ بہار:۔ رائے اودے بھان دہلوی، بہارِ گلستانِ سخن است وآبیارِ سروستانِ ایں چمن۔

لالہ کشن چند اخلاص در احوالش می طراز دکہ:۔

"در عالمِ اخلاص وآشنائی بے نظیر است خدا سلامت دارد وکسبِ علمِ شعر از راقم ایں کلمات نمودہ۔"

خوش گو در مثنوئ خود کہ ترجمۂ او می آید، می گوید:۔

"خواندم روزے زرنگ وبوئے باغِ فن　　بیتے از اشعارِ اُستادِ تمام ایزدیار"

مرادِ او، از بہار ہمیں رائے او دے بھان بہار است، بہار گلہا
می افشاند ؎

تا رفتہ بسیرِ گل! ای آرزوئے گل　　پیداست آبِ شرم ز شبنم بروئے گل

ولہ

باوجودِ آنکہ برکف غیرِ نقدِ جان نبود　　بر سرِ بازارِ رسوائی دکانے داشتم

ولہ

از چاکِ چاکِ سینۂ آشفتگاں مپرس　　دل از خیالِ زلفِ کسے شانہ می شود

(۱۲) - بیدار :- گلاب رائے از قومِ کھتری، متوطن نوشہرہ از اعمالِ دوآبۂ پنجاب خوش بیان است و شیریں زبان، او می طراز د ؎

عالم آئینۂ عکسِ رخِ دلدارے ہست　　ہاں پریشاں نظراں فرصتِ دیدارے ہست

جائے در دیدۂ خورشید کند چوں شبنم　　ہر کرا وقتِ سحر دیدۂ بیدارے ہست

محوِ یادِ رخِ او چشم بہ گل نکشاید　　کہ دلِ او چمن از جلوۂ دلدارے ہست

فارغ از قیدِ تعلق نہ شود تا دمِ مرگ　　ہر کہ در بندِ غمِ سایۂ دیوارے ہست

عاشقِ زلفِ ترا روشنیٔ دیدہ فروز سرمۂ دیدۂ بیدار شبِ تار ہے ہست

(۱۳)۔ بیدار:۔ تخلص بساون رائے، از تلامذۂ میرزا مظہر جانِ جاناں سلمہ اللہ تعالیٰ است، و ایں تخلص از خدمتِ میرزا یافت۔

خوش گو گوید:۔

"خیلے صاحبِ طبعِ رسا است چندے بہ عظیم آباد پٹنہ ہمراہِ دیوان صوبہ رفتہ ماند و الحال باز بہ دار الخلافہ مراجعت کردہ"

از وست:۔

باغباں تا عرسِ بلبل خوش بساماں کردہ است چار دیوارِ چمن از گل چراغاں کردہ است

حرف التاء الفوقانی

(۱۴)۔ توسنی:۔ تخلص رائے منوہر ولد لونکرن، راجۂ سانبر است در رایانِ صاحب رایتِ عہدِ اکبر معزز و مکرّم می زیست:۔

صاحبِ تاریخ بدایونی می گوید کہ:۔

"اول بہ محمد منوہر مشہور بود بعد ازاں میرزا منوہر خطاب یافت، پدرش

باوجودِ کفر بشرفِ وافتخار و مباہات ہمیں محمد مومنو ہری گفت ہر چند مرضیٔ طبع بادشاہی نبود۔"

وجہِ عدم رضائے پادشاہ از احوالش در حرف الالف فصلِ اول تحریر یافت واضح می شود، واو اول شاعرِ ہندوست کہ نامش بہ ایران رسیدہ و میرزا صائب شعرِ او را در بیاضِ خود ثبت فرمود و تقی اوحدی کہ ولایت زاست او را در تذکرۂ خود داخل کردہ بعد زاں جگت رائے برہمن تخلص کہ میرزا طاہر نصرآبادی او را در تذکرۂ خود ذکر نمودہ، و صاحبِ مرآۃ العالم از طبقاتِ اکبری آوردہ کہ:۔

"چوں اکبر پادشاہ در سنہ بست و سیوم جلوس (۹۸۶ھ) خود بعزمِ زیارت روضۂ متبرکۂ خواجہ معین الدین چشتی بہ اجمیر تشریف فرمودند وقتِ مراجعت بہ نواحی سانبر رسیدند بجائے شہرِ کہنہ کہ از سالہا ویرانِ مطلق بود بنائے شہر و قلعہ فرمودند و دیوار ہائے قلعہ و دروازہ ہائے باغ بہ امرا تقسیم فرمودہ در اتمامِ عمارت آں قدر تاکید نمودند کہ در نہایت بست روز عمارتے کہ

کہ در سالہا اتمام می یافت ساختہ شد و بعد ازاں پرگناتِ آں صوبہ لاحق گردید و جمعے از رعایا و اصنافِ اہلِ حرفہ طلب داشتہ در آں حصار آباد گردانیدند چوں ایں زمیں از قدیم تعلق برائے لونکرن داشت بنامِ میرزا منوہر مسطور سپرِ مشارٌالیہ بہ منوہر نگر موسوم ساختند والی یومنا ہذا بہ اولادِ او متعلق است و بہ مناصب سرفراز ند۔"

ونیز می نویسد کہ :-

"در سنہ بست و سیوم جلوس والائے عالم گیری (مطابق ۱۰۹۱ھ) کہ خطۂ دار الخیر اجمیر مہبط سرادقاتِ جاہ و جلال بود بندگانِ عالم گیر پادشاہ نبیرہ زادئ او را از منوہر پور طلب داشتہ و بدولتِ اسلام فرقِ عزتِ او را فراشتہ بشرفِ ازدواجِ بادشاہ زادہ والا گہر محمد کام بخش۔ رتبۂ اعتبارِ او بفرقدین رسانیدند و آں نیک اختر "بہ منوہر پوری" معروف است۔"

وجنت مکانی جہاں گیر بادشاہ خلفِ اکبر بادشاہ در "جہاں گیر نامہ"

کہ احوالِ دوازدہ سالۂ ایامِ سلطنتِ خود را خود نوشتہ می نویسد کہ:۔

"منوہر سنگ از قومِ کچواہیہائے سیکہاوتست و پدرِ من در خورد سالی بہ او عنایتِ بسیار می کردند و فارسی زبان بود با آں کہ از دو تا بہ آدم اخلاقِ فہم ہیچ یک از قبیلۂ او نمی تواں کرد خالی از فہمے نیست و شعرِ فارسی می گوید ایں بیت از وست در تعریفِ آفتاب ؎

غرض خلقتِ سایہ ہمیں بود کہ کسے بہ نورِ حضرتِ خورشید پائے خود نہد"

آرزو در "مجمع النفائس" او را در حرف المیم می گیرد بہ اعتبارِ منوہر و در آں جا می گوید کہ:۔

جنابِ میرزا صائب ایں شعر را در اداخلِ بیاضِ خود نمودہ ؎

زاہدا کعبہ پرستی تو و ما دوست پرست تو بہ ایں عقلِ مسلمانی و ما بر ہمنیم"

ایں اشعار را منوہر تو سنی از جاہا فراہم آوردہ تحریر یافت ؎

از اثرِ یک نگہِ او ست مست ہم بت و ہم بتکدہ ہم بت پرست

ولہ

یگانہ گشتن و یک جا شدن ز چشم آموز کہ ہر دو چشم جدا و دو جانی نگرند

ولہ

شیخ مستغنی بدین و برہمن مغرور کفر مست چین دوست را با کفر و ایماں کار نیست

مثنوی بسیار با مزہ دارد ایں ابیات از ان ست ؎

الٰہی سینہ کن با عشق دم ساز دلے دہ معدنِ گنجینۂ راز

بدل داغِ محبت جاوداں نہ نشانِ مہرِ خود بر فرقِ جاں نہ

امیدِ من ز تو انعامِ عام است کہ نومیدی ز درگاہت حرام است

ز بحرِ وحدتم گر تر کنی لب چہ کم گردد ترا ازیں بحر یارب

بوصفِ خویشتن گویائیم دہ بکوئے خویشتن پویائیم دہ

نمیدانم خدایا کفر و دیں چیست گرفتارِ کمندِ آن و ایں چیست

اگر من کافرم دیں از تو خواہم یقینم دہ کہ من ایں از تو خواہم

اگر ایماں ہمیں کعبہ پرستی است پرستارانِ بت را طعنہ از چیست

بہ کافر کفر بادیں دار دیں دہ دلم را انشّاۂ نورِ یقیں دہ

بما کفر است کفر آمیزش غیر — تُوئی مقصودِ ما از کعبہ و دیر
منِ سرگشتہ را از مہربانی — سوئے خود خواں بہر راہے کہ دانی
تعالی اللہ عجائب بارگاہے است — کہ غیر از کعبہ و بت خانہ راہے است
علی برگزیدۂ لطفِ الٰہی است — بہ محشر مجرماں را عذر خواہی است
نہ گنجد وصفِ حیدر در بیاں ہا — بود در منقبت قاصر زباں ہا

از قصائدِ اوست ؎

شربت آشنا ما میاور بزمِ ما دردی کشاں — کز جگر در کف کباب و خونِ دل در ساغراست
ننگِ مرداں است حرف از جان و دل گفتن بعشق — دل چہ خونِ بستہ و جاں چیست بادِ صرصراست
تو سنی سردہ سمندِ شوق در میدانِ عشق — می رسی ایمن بہ مقصد رہبرت چوں اکبراست

از رباعیاتِ اوست ؎

شمع آمد و گفت جانِ من می برّند — وز من ہمہ دوستانِ من می برّند
ناگفتنی نہ گفتہ ام در ہمہ عمر — پس از چہ سبب زبانِ من می برّند

ولہ

دردل زہوائے دہوئے دگراست　　ازسینہ زشوق گفتگوئے دگراست
ہجراں چہ و وصل چیست درمذہب عشق　　زیں ہر دو بلند آرزوئے دگراست

ولہ

روزے کہ سمومِ حشر افزوں گردد　　وزآتشِ سینہ چہرہ گلگوں گردد
مادر دوزخ چناں بدوقے سوزیم　　کز رشکِ دلِ بہشتیاں خوں گردد

ولہ

آناں کہ زکیشِ ہندواں عار کنند　　تشنیع براہلِ دیر و خمار کنند
گردامِ تعصب ازمیاں بردارند　　صد خرقہ نثارِ تارِ زنار کنند

(۱۵) تازہ:- دہلوی، آنمش لال جی است، سخنِ تازہ بکرسی می نشاند و سرِ افتخار بہ تلمذِ میر محمد افضل ثابتِ الہ آبادی بہ آسمان می رساند ازوست ؎

ایں کہ می آید بہ گوشِ ما صدائے نوبتے　　عمرِ شاہاں می زند ہر لحظہ کوسِ رحلتے
پیشِ لطفِ حق کہ جرمم درحسابِ ہیچ نیست　　می کشد ہر دم ترازوئے قیامت خفتے

(۱۶)۔ تمیز:۔ سری گوپال۔

خوش گو گوید:۔

"از قوم براہمۂ سورو ج است، و برہمنانِ ہندوستان سورو ج قومے است کہ نسلِ خود را بہ آفتاب می رساند وی جوانِ قابل خوش فکر بسیار داں و از شاگردانِ قدسی جناب میرزا بیدلؔ است، کتبِ ہندی بسیار سیر کردہ و دریں علم خیلے مہارت بہم رسانندہ شعر بزبانِ ہندی خوب می گوید، در فارسی فکرِ درست دارد بصیغۂ خدماتِ بیرون و حضورِ بادشاہی بسر می برد، وقتے کہ ہمراہِ او، سیوک رام ناگر حاکم پرگنہ مکان ہائے آں ضلع خوب گفتہ پیشِ فقیر کہ بوطن رفتہ بودم برخواند حظِ طبع بخشید۔"

(نقل ہی)

ایں اشعارِ آبدار از وست ؎

برنگرداند ورق از وضعِ سابق حالِ ما
نسخۂ گرداب دارد در بغل احوالِ ما

ولہ

نہ گنجد جلوۂ حسنش ز شوخی در کنارِ من
چو موجِ بحرِ طوفاں خیز در آغوشِ ساحل ہا

ولہ

رفتی و جلوۂ تو نہ رفت از برم ہنوز یک خرمنِ گل است ز پا تا سرم ہنوز
یک جرعہ مے بہ یادِ تو خوردم بزنگِ گل خون بہار می چکد از ساغرم ہنوز

حرف الحاء المہملہ

(۱۷)۔ حیاؔ:۔ لالا سیو رام داس اکبر آبادی، پسرِ دوم رائے بھوکتی مل "اسد خانی" است کہ از متصدیانِ عمدۂ اسد خاں وزیر اعظم سلطان اورنگ زیب عالم گیر بود و طبعِ موزوں داشت و نشاطؔ تخلص می کرد امّا سخنش شہرت نہ یافتہ کہ بہ مولف رسد مشارٌ الیہ از قوم کائستھ اونایہ است صاحب ذہنِ رسا و طبعِ بلند بود و در ہم چشماں معزز و مکرّم می زیست و اصلاحِ سخن از جنابِ میرزا بیدلؔ می گرفت نثرے دارد بطورِ نثرِ "چہار عنصر" میرزائے مذکور مسمّی "بہ گل گشتِ بہارِ ارم" در بیانِ کیفیتِ برج کہ عبارت از نواحیٔ متھرا و بندرابن است و دیگر خصوصیاتِ آں جا کہ ہندواں بہ اعتبارِ مولدِ کشن تعظیمِ ایں

مکان می کنند اشعارِ خوب بسیار گفته و بالائے اشعارِ خود "احیاء من الایمان" می نوشت ؛۔

خوش گو می نویسد ؛۔

"وقتے کہ فقیر خوش گو بویرانۂ خود مجمع شعراء و ضیافتِ آنہا مقرر کردہ بود رقعہ بہ مُہرِ خانِ آرزو بدست آوردہ بہ طلبِ او رفتم اول وضعِ درویشی فقیر دیدہ استغنا کرد بعدزاں کہ رقعہ خواندہ احوال پرس گردید چوں پدرِ فقیر با پدرِ ایشاں در لشکرِ عالم گیری بسیار ارتباط داشتہ از خود نشان دادم برخاست و بغل گیر شدہ سلوک ہا بجا آورد و گفت اول از اشعارِ خود ضیافتِ طبعِ من نمائید بعدزاں حرفِ ضیافت درمیاں آرید ہماں روز غزلے گفتہ بہ نظرِ اُستاد گذرانیدہ بشرفِ صادر سانیدہ بودم و پیشِ معنی یاب خاں شاعر و دیگر بزرگانِ ایں فن خواندہ بودم و ہمہ جا قبول یافتہ بود چوں تازہ بود برخواندم از حسنِ مطلع و مقطع خیلے محظوظ شدہ نوشتہ گرفت، چناں چہ بیت قلمی می گردد ؎۔

گجا با نرگسے پہلو زند چشمِ سخن گویش ہلالے خط بہ بیتے می کشد در پیشِ ابرویش
برائے صحبتِ خوباں سکندر طالعے باید مگر آئینہ بنشیند دمے زانو بہ زانویش
گر ذوقِ سخن دانی بیادِ او دہد نامم تو اے حرفِ قاصد بہ تقریبے بخواں مقطع ز شکویش

او در مطلع دخل کرد و گفت کہ عبارت معکوس بستہ شدہ در صورت پہلو زدنِ چشمِ سخن گو با نرگسے ہم چو چشم می شود نہ تعریف کہ مرادِ شاعر است شنیدہ ساکت ماندم و روزِ دوم بہ جنابِ اُستادی گلہ از بے پروائی اصلاح کردم فرمودند اگرچہ ما معنیٔ گجا ہر گجا فرض می کنیم کہ روزمرّہ قدماست لیکن ایں صریح سینہ زوری است حق آنست کہ حیا می گوید و آں بہ مقتضائے بشریّت در نظرِ من نیامدہ بود فقیر آں را چنیں درست کردم ؎

زند کز نرگسے پہلو بہ چشمانِ سخن گویش

لالہ سیوا رام داس حیا بہ عمرِ جہل و چند سالگی در اکبر آباد سنہ اربع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۴ھ) ازیں جہانِ فانی رو بعالمِ باقی کرد ایں اشعار او از تذکرۂ خوش گو التقاط یافت ؎

می برد دیر و حرم از خود دلِ دیوانہ را طرحِ صحبت باد و شمعِ افتاد یک پروانہ را

ولہ

حُسنِ روز افزونِ ساقی را فروغے دیگر است ہست در میخانہ ام رنگِ شبِ آدینہ را

ولہ

گردِ ساحل کز بروں از دامنِ دریا رود در گریباں ریختند افشاندۂ دامانِ ما

ولہ

نہ بُردی سر بہ جیب و پا بروں آوردی از دامن غلط کردی رہِ نزدیک را از دُور بینی ہا

ولہ

بیادِ چشمِ تو داریم می پرستی ہا رساندہ ایم بہ گردوں دماغِ مستی ہا

ولہ

جُز سرِ مجنوں و دستِ گلِ رُخسارِ مجنوں نہ داشت امتیازے بود در ایامِ پیشیں سنگ را

ولہ

گریباں ہا بدہر گز میفشاں آستیں ہا را تکلّف بر نہ می دارد جنوں بگذار ایں ہا را

ولہ

زجبرِ اتّفاقِ دہر ہر موجے کہ برخیزد　　پسِ دیوارِ حیرانی نشاند پیشِ بینی را

ولہ

گر دیدہ پرفشاں چہ ز وادی غبارِ ما　　عمریست می کشد دلِ ما انتظارِ ما
ہر جا ز نو بہار سرِ حرف وا شود　　منقارِ عندلیب گند طرحِ خارِ ما
جامے ز اشکِ حسرتِ خود بہ کہ پُر کنیم　　ساقی شکست شیشہ بجائے خمارِ ما
چوں ذرّہ رو بہ منظرِ خورشید بردہ ایم　　از شش جہت یک آئینہ باشد دو چارِ ما

ولہ

بس ہمّتِ مردانہ رفیقِ سفرِ ما　　شمشیر بود توشۂ راہ برکمرِ ما
خجلت کشِ پیمانۂ صہبائے ظہوریم　　آبِ است گر از سنگ برآید شررِ ما
پس ماندہ زبے طاقتیٔ خود چہ بریدیش　　یارب بہ رفیقاں کہ رساند خبرِ ما

ولہ

در گور بعدِ مردنش آید اگر بہ کار　　منعم بزیرِ خاک نہاں کردہ مال را

جز درد و داغ حاصلِ انساں چہ بودہ است — در خاک و خوں نشاند فلک این نہال را
در شہد چوں فتاد مگس حالتش مپرس — بر لعلِ یار قافیہ تنگ است خال را

ولہ

بسعیِ غیر نہ می گذارم ز غیرت طبع کار خود را — چو صبح بر چرخ می سایم بہ دامنِ خود غبارِ خود را
علاجِ دردِ سرِ عدم را نہ کرد جامِ شرابِ ہستی — کسے دریں انجمن نہ دیدم شکستہ باشد خمارِ خود را

ولہ

بہ غربت است وطن ساکنانِ روئے زمیں را — کہ در رکاب بود پا مقیمِ خانۂ زیں را

ولہ

تنہا نہ ہمیں بر سرِ مژگانِ تر آید — از ہر بنِ مویم چو عرق اشک بر آید
از وادیٔ دل ار رہ آورد گریت — ای وائے ز پائے من اگر خار بر آید

ولہ

چناں کہ دلو بزورِ رسن ز چاہ بر آید — ز سینہ سخت دلِ من بسعیِ آہ بر آید
ز تشنہ کامیٔ یعقوبِ من اگر شود آگہ — بناز یوسفِ مصر آب ہم ز چاہ بر آید

کجا علاج پذیراست تیرہ روز یِ عاشق — چو داغِ لالہ گلیمش ز خوں سیاہ برآید
نشد چو سیلِ مبیّر کہ یک نفس بخود آیم — زدامنم چہ خیال است گردِ راہ برآید
غمِ تغافلِ صد سالہ می رود ز دلِ من — چنانگاہ ز چشمش چو عذرخواہ برآید

ولہ

ابر اگر باشد و شراب نہ باشد — بدتر ازیں در جہاں عذاب نباشد
توبہ زمی کردہ ام بہ گفتۂ ناصح — لیک بشرطے کہ ماہ تاب نباشد
حرمتِ پیری مبر کجاست جوانی — بہ کہ دلت مائلِ خضاب نہ باشد

ولہ

بہ دہر آئینِ خوش معاشی کجاست جز وضعِ دل خراشی
غبارِ خاطر اگر نہ باشی کسے بروئے تو در نہ بندد

ولہ

پیشِ زن از خضاب کجا سرخروشوی — پیرانہ سر ترا ہوسِ ریش خند شد

ولہ

پوشیدہ جہانی ز فلک چشمِ توقع — این شیشۂ بے می چہ قدر کاسہ نگوں کرد
دلدار حیا داشت ز عکسِ رخِ خود ہم — دل آئنہ بر سنگ زد و مشقِ جنوں کرد

وله

نہ گویمت کہ دل از فکرِ خانماں بردار — نیاید آنچہ بکارِ تو دل از آں بردار
ز خلق چشمِ حصولِ امید بے خردی است — ز غیر اگر نہ توانی ز دوستاں بردار

وله

فراغتے کہ بیاس است نیست در امید — یکے نظر زدہ و عالم بہ امتحاں دارد

این غزل مشتمل بر بعضے صنائع بسیار خوب گفتہ ہ

ای رعونت پیشۂ بے مغز چوں کہسار سر — بر فلک تا کے بری در جیب ہم یکبار بر
ذکرِ می ہم چارۂ رفعِ خمارِ من بس است — می تواند شد لبِ خشکم ازیں گفتار تر
در جہاں نقدِ نفس شد صرف در سودائے پوچ — رائگاں از دستِ خود دادی درین بازار زر
چرخ نتواں گفت از احوالِ کس آگاہ نیست — خویش را از حیلہ سازی کردہ ایں مکار کر
بار یابِ محفلِ دل می تواں گشتن حیا — گر برویت وا شود از دیدۂ بیدار در

ابری می آید و دل می برد از دست امروز ولہ می تواں بے مددِ بادہ شدن مست امروز

ولہ

من اگر خلوت گزیدم نیست در گلِ پائے اشک کوچہ گردِ یک جہاں شہر است سیلابم ہنوز

ولہ

از فیضِ بہار است چمن پیکرِ طاؤس بلبل عجبے نیست بر آرد پرِ طاؤس
از جلوہ گہت بال فشاں گشت غبارے آب از عرقِ شرم گزشت از سرِ طاؤس
نیرنگِ فراقِ تو ز تحریر بروں بود پیچیدہ سپردیم بقاصد پرِ طاؤس
از نشّاۂ معنی چہ خبر بوالہوساں را یک قطرۂ می نیست بصد ساغرِ طاؤس
کیفیّتِ بسمل گہِ آں جلوہ چہ پرسی طاؤس فتادہ است حیا بر پرِ طاؤس

ولہ

سرِ خود گیر و از غم خواریٔ دیوانگاں بگذر خلد در سینۂ مجنوں کشتی خارے گر از پا بیش

ولہ

آبِ زخمِ نیامِ شمشیرش خارِ پیراہنِ کماں تیرش

ولہ

طرح کردآئنہ اسکندر و من اشک حیا　　معنیٔ متبذل از عالمِ دیگر بستم

ولہ

در بیابانے کہ ما داریم صبر از تشنگی　　سینہ مالد بر زمیں چوں سایہ ابر از تشنگی

ولہ

ز وسعت مشربی ہائے خیال آگہ نیم اما　　سرے در جیب تا بردم دو چارم گشت صحرائے
سوادِ غفلت من فرقِ دنیا کرد از عقبیٰ　　شبے گر درمیاں نبود چہ امروزے چہ فردائے

ولہ

چو زنبورِ عسل دربانِ خویشم　　مرا در خانۂ خود نیز جانیست

(۱۸)۔ حضوری:۔ گرنجش۔ گرنضم کافِ فارسی وسکونِ را ئے مہملہ بزبانِ ہندی خداوند را گویند، اصلش از قومِ کنبوست، اجدادش از ملتان بودند لیکن او از مدّتے در متھرا سکونت اختیار کرد سخن را خوب بکرسی می نشاند و سامعہ را چہ تحفہا کہ نمی رساند۔

خوش گو گوید:-

"خیلے خوش خلق و باتمکین و آدمِ درست و راست و در آشنائی ہا کوہِ وفا است اوائل در خدمتِ میر محمد معصوم مشرب تخلص تربیت یافتہ و با میرزا بیدل رحمتہ اللہ سالہا صحبت داشتہ، مشقِ سخن بکمال رسانیدہ در شاہ جہاں آباد از مدتے ہمراہِ سید قطب الدین علی خاں بہ علاقہ منشی گری بوجہِ قلیل گذران می نماید، مردِ قناعت پیشہ و درست اندیشہ است۔

قصہ "ہندی تعشق کا مروپ و کاملتا" در زمینِ شیریں و خسرو بسیار رنگیں بہ کیفیت گفتہ ہنوز ناتمام است طبعش بہ صنعتِ ایہام بسیار مائل چنانچہ در جوابِ ہر بیتِ اُستاد مولانا غنی کشمیری کہ سرخیلِ ایہام بندان است دریں ایام دہ ہزار بیت مشق کردہ و اکثر مضامینِ تازہ یافتہ صاحب سنی ہزار بیت خواہد بود"

ایں اشعارِ آبدار از وست:- ؎

چشمِ بہبودی ازاں سروِ سہی داریم ما　　ایں عجب کز سرو امیدِ بہی داریم ما

ولہ

باغِ خلد است ازاں کشتہ کہ از نخبتِ بلند　　خونِ او شد گلِ دستارِ سرآں کورا

ولہ

من و بُتے کہ بہ ہنگامِ بادۂ پیمائی　　زیاد اگر طلبم می برد زیاد مرا

ولہ

نالہ بے اختیارم در محبت شہرہ کرد　　ہم چو آں مستی کہ رسوا سازدش بوئے شراب

ولہ

چشمِ زاہد در فروغِ ساغرِ می خیرہ است　　دخترِ رز غالباً نسبت باو ہمشیرہ است

ولہ

مقبلاں عیب نہ گیرید بروزِ سیہم　　کایں سیہ روزئی من روئے زمیں را خال است

ولہ

گویند کہ راہے بتو دارند رقیباں　　در پائے دلم خارے ازیں راہ خلید است

ولہ

زسبزۂ خطِ پشتِ لبِ تو شد معلوم — کہ از کتابِ بہارِ شباب بسملہ ایست
بکوئے دوست روان است کاروانِ سرشک — تو نیز گر روی ای دل غریب قافلہ ایست

ولہ

عشقِ ظالم دوست چوں عاجز کشی بنیاد کرد — آنچہ با پرویزمی بایست با فرہاد کرد

ولہ

چو آئی بر سرِ خاکم دمے واشوکہ عاشق را — گلے زیں گونہ زیبِ گوشۂ دستار می باید

ولہ

بود از شیشۂ مے خاطرِ من نازک تر — زدم اسخیٔ دورانِ ستمگر بر سنگ

ولہ

بہارِ عمر بہ غفلت تمام شد افسوس — رفو نکردم و چوں گل شدم گریباں چاک

ولہ

بادہ خور بادہ کہ حسنِ تو مضاعف گردد — سیر دارد عرقِ چہرہ شود چوں گل گل

ولہ

چشم تا باز کنی رم کردہ است　　فرصتِ عمر بود طرفۂ غزال

ولہ

بہ بخت سبز نازد ہندکیسر　　دمے کاں لب شود از رنگِ پاں لعل

ولہ

دل را بذوقِ وصلِ تو خورسند می کنم　　ایں شیشہ را ببیں کہ چہ پیوند می کنم

ولہ

بہ یُمنِ عشقِ او بر آہ و افغاں دسترس دارم　　چو قلیاں ایں دم و دود از طفیلِ ہم نفس دارم
شنیدم کاروانے می رسید از جانبِ کنعاں　　نظر بر گردِ راہ و گوش بر بانگِ جرس دارم

ولہ

تا بر رنگِ صبحِ صادق از صبوحی دم زدیم　　سبحۂ صد دانہ بہرِ ساغرے برہم زدیم
تا نظر کردیم در پاشیدنِ صحبت چو صبح　　خندۂ بے اختیارے بر گل و شبنم زدیم

ولہ

شرحِ بیدادِ تو خواہیم اگر عرض دہیم　　شکوۂ چند بہ تقریب زایام کنیم

ولہ

زبس دارم میانِ اہلِ عالم عالمے دیگر　　درونِ انجمن جا بر برونِ انجمن دارم
بہ وصفِ آں دہانِ تنگ میخواہم سخن کردن　　نمیدانم زنادانی کہ من کآں در دہن دارم

ولہ

ہر یکے طرزِ جدا دارد زاربابِ سخن　　ماحضوری عاشقِ حسنِ ادا افتادہ ایم

ولہ

درخوں نشاند چشمِ بے[علہ] تو آبِ چشم　　تاکی بچشمِ خویش بہ بینم عذابِ چشم

ولہ

نفسِ تاہست دارد حرصِ دنیا سخت بیتابم　　بوداں بد بلا تا قتل ہمرہ ہم چو سیمابم
زعمرِ تیز رواں عقدہ حل شد عاقبت عارف　　کہ ایں تیزاب خواہد کرد خاکستر چو سیمابم

ولہ

نہ گلزارِ جہاں ما نے باغِ جنت در نظر دارم　　برنگِ شمع از داغِ محبت گل بسر دارم

علہ:- نقلِ اصل ۲؛

زدستانِ محبت چند پرسی ہم نشیں از من کہ از بے طاقتی دستے بدل دستے بسر دارم

ولہ

آبروئے قدحِ مے بدعا می خواہم دولتِ پیرِ مغاں را ز خدا می خواہم

ولہ

جہاں بدیدۂ حق بیں غلط نداشتہ است بہر چہ می نگرم انتخاب می بینم

ولہ

در شکر خوابِ عدم ذوقِ حضوری داشتم چشم وا شد تلخ کامِ مدعا بر خاستم

ولہ

رسید بر سرِ بام آفتابِ من وقتے کہ آفتاب رسیدہ است بر سرِ بامم

ولہ

چنیں کز طفلِ اشکم می شود از دیدہا غائب باندک فرصتے ہم چشم با یعقوب می گردم

ولہ

وصیت کرد پیرے وقتِ جاں دادن بہ خویش کہ آخر جانِ بابا می رود ہر سو بگورِ خود

خوش گو گوید:-

"فقیر گفتم دریں شعر "وصیت کرد" نمی باید لفظ "تسلی کرد" باعتقادِ فقیر مناسب است قبول نکرد و گفت شما بہمیں لفظ تسلی خود می کردہ باشد"

ایں رباعی از حضوری است:- ؎

ہر چند کہ سرو ہم قدے داشتہ است — وز عالمِ بالا مددے داشتہ است
لیکن در اعتقادِ معنی فہماں — مصراعِ قدِ تو آمدے داشتہ است

حرف الخاء المعجمہ

(۱۹)- خوش گو:- ہندوئیست از قوم بنیں بفتح بائے موحدہ وسکونِ یائے تحتانی وسینِ مہملہ- مولد و منشاء او متھرا بفتحِ میم وسکونِ تاءِ فوقانی و راءِ مہملہ والف بلدہ ایست قریبِ اکبر آباد و نامِ او بندرابن داس است، بندرابن بکسرِ باءِ موحدہ وسکونِ نون و دالِ مہملہ و راءِ مہملہ والف و فتحِ باءِ موحدہ وسکونِ نون نامِ موضعے است از متھرا و داس در زبانِ ہندی غلام را گویند یعنے غلامِ آں موضع

بلا تشبیہ مثلِ نجف قلی چہ متحرا موطنِ کشن باشد کہ مقتدائے عمدۂ ہنود
است ہزار و شش صد زوجہ داشت باید دانست کہ در دینِ ہنود
زن ہمیں یک شوہر می کند شوہرِ دیگر او را جائز نیست لہذا ہندیاں
بیانِ عشق از جانب زن می کنند، کشن طرفہ شورے در ہندوستان
انداختہ کہ شعرائے ہندی در تغزلاتِ خود ہمیں عشقِ ازواجِ
کشن با کشن ذکر می کنند، سوائے او زباں بعشقِ دیگرے نہ می کشایند
بہ خلافِ شعرائے عرب و فرس کہ ایں ہا عاشق و معشوق مُعیّنے ندارند
بلکہ غیر معین مثلِ لیلیٰ و مجنوں و وامق و عذرا و شیریں و فرہاد و در نغماتِ
ہندی ہم ذکر کشن است باوجود آں کہ موافقِ تحقیقِ شیخ ابوالفضل
در اکبر نامہ قریب پنج ہزار سال از زمانِ او گذشتہ ہنوز نامِ او
تازہ است و از خاکِ وطنِ او ہنوز بوئے عشق می آید طرفہ گل زمین
شور انگیزے است حضرتِ آزاد مدظلہ العالی می فرماید ؎

ہنوز از دامنِ صحرائے مجنوں عشق می خیزد کہ ہنگامِ گذر افتادِ ما دل طپید آں جا

خوش گو اسمیت با مسمّیٰ و عندلیبے است، از نگیں نوا فیض ہا از برکاتِ
صحبتِ بزرگاں و سخن سنجاں برداشتہ مثلِ میرزا عبدالقادر بیدل و
و محمد افضل سرخوش و شیخ سعداللہ گلشن و مشقِ شعر از نظرِ سراج الدین
علی خاں آرزو گذرانیدہ "و تذکرۃ الشعراء" رنگیں محتوی بر احوال شعرائے
سلف و خلف تا معاصرین بخامۂ استعداد نوشتہ و آں را بنامِ عمدۃ الملک
امیر خاں متخلص بہ انجام مزیّن ساختہ نواب در جلدے آں دو روپیہ
یومیہ او بر محصولِ سائرِ الہ آباد مقرر نمودہ تا نواب در قیدِ حیات بود می
یافت مجلّدِ اخیر تذکرۂ او کہ مشتمل بر احوالِ معاصرین است بنظرِ مولف
رسیدہ، انصاف ایں کہ تحریرِ تذکرۂ او بہ از تذکرۂ (مجمع النفائس)
اُستادش سراج الدین علی خان است در اوائل بعنوانِ نوکریپیشگی روزگار
می گذرانید، آخر لباسِ دنیاداری ترک دادہ در زیِ فقراء می زیست
و بہ طرفِ الہ آباد و بنارس و عظیم آباد بسر می برد و در عشرۂ سابع
بعد مائۃ و الف (۱۱۰۷ھ) در عظیم آباد پٹنہ پیکرِ عنصری واگذاشت

شعر فہم بے نظیر بود و مضامینِ تازہ فکر می کرد و در تذکرۂ خود تحتِ ترجمہ شیخ سعد الدین آختر می نویسد:۔

"وقتے از فقیر در خدمت ایشاں بے ادبی سرزد چوں اول از آں طرف بود کہ بدولت خانۂ خان صاحب و قبلہ سراج الدین علی خاں آرزو بہ حضورِ لالہ گرنجش حضوری و لالہ حکیم چند ندرت و دیگر صاحب سخنان در شعرِ فقیر ایراد گرفتہ روادارِ تخفیفِ بندہ شدہ بود ناچار از روئے نفسانیت آں ماجرا را بعینہٖ نظم کردہ در مجمعِ عرسِ حضرتِ میرزا بیدل کہ اکابر ایں فن قریب صد کس حاضر بودند خواندہ شد بعدِ خواندن انفعال کشیدم ہر چند منا سبت نداشتہ امّا بہ حسبِ بشریت بہ ظہور آمد و آں نظم ایں است ؎

بندہ خوش گو را بدرگاہِ بزرگانِ سخن — التماسے ہست باید داشتن گوشے بمن

مطلعے گفتم کہ اُستاد آرزو گفت آفریں — مطلعے چوں مطلعِ خورشید و آں ایں است ایں

زاہد از مستاں مصلےٰ نمازی دور دار — گر بروداغِ شراب آلودہ مرا معذور دار

شاعرِ والائے وقتِ خویش طرزِ تازہ جو — رو دکی ایں زماں بسیار گوئے و خوب گو

آخرِ سعدِ سخن اُستادِ فن عالی مقام — آں کہ نامِ او چو اختر کردہ روشن روم و شام

بر چنیں مطلع کہ چشمِ اختر از وے دُور باد — اعتراضے کرد از بس داشت با من اتحاد

نیست "داغ اُفتادن" اندر فارسی ہرگز درست — اہلِ ایں فن را زبان دانی ضروری شد نخست

گفتمش ہر چند "داغ افتادہ" گوش آشنا است — لیک تا پیدا نہ می گردد سند حق با شما است

باز فرمود آں سخن در کایں بود محضِ غلط — من غلط فہمیدہ اصلاحش نمودم ایں نمط

زاہدا از مستاں مصلّے نمازی دُور دار — ورنہ گر آلودہ صہبا شود معذور دار

خواند روزے رنگ و بوئے بوستانِ فن یعنے بہار — بیتے از اشعارِ اُستادِ تمام ایران یار

حضرتِ صائب کہ قربانند خورشید و مہش — سرمۂ چشمِ سفاہانست آں خاکِ درگہش

آں کہ باشد ہر زباں داں را کلامش معتمد — ہم چو قولِ شرع کامد در اُصولِ دیں سند

داغ می گلگل بطرفِ دامنم افتادہ است — ہم چو مینائے کشتی بر گردنم اُفتادہ است

چوں بشعرِ موجدیں کارِ "داغ افتادن است" — صحتِ ایں فارسی بر اہلِ بینش روشن است

شعرِ سابق ہم صحیح است از نظیرِ بے نظیر — ہر کہ می گوید غلط باشد غلط گو ناگزیر

دارم امیدِ از سخن سنجاں کہ ارشادے کنند — نسخۂ کاں خوبتر باشد بر و صادے کنند

مدعا زیں گفتگو عرضِ کمالِ خویش نیست — زاں کہ وضعِ خود نمائی شیوۂ درویش نیست
بندہ را با شعرِ خود کار است نے با ہیچ کس — از غلط باید حذر کردن سخن ایں است و بس

استغفر اللہ چہ حرکتِ ناشائستہ بود کہ از فقیر بہ ظہور رسید شاعری شیخ اختر مسلم است کجا او کجا من، ایں جا تفاوتِ آسمان و زمین است "

ایں ابیاتِ خوش گو برایں کہ دیوانش بہ فقیر نہ رسیدہ از تذکرۂ خانِ آرزو گرفتہ ثبت اُفتاد ؎

بود زاندم کہ بسم اللہ گلِ دستارِ عنواں ہا — زبس شادی نگنجد غنچہ ساں در جلدِ دیواں ہا

ولہ

اگر معراجِ نخلِ ممکنانِ دورما ایں است — خداوندا غریقِ بحرِ رحمت سازِ قارو ں را
مرکب از سوادِ دیدۂ یعقوب کُن خوش گو — رقم سازی اگر تاریخِ مشتاقانِ محزو ں را

ولہ

قامتِ خم گشتہ آفت گاہِ دیگر بودہ است — بر سرِ ما عاقبت می اُفتد ایں دیوارِ ما

ولہ

نگہ در تو تپیا غلطیدہ می خیزد ز مژگانش سخن پاں خوردہ می آید بروں از رنگِ آں لبہا

ولہ

روز و شب رہ می روم امّا ہماں سرگشتہ ام نقشِ پائے خود بود رہبر طلب گارِ مرا

ولہ

چو رنجے کہ بہ گردد از قطعِ عضو بہ عشقِ تو شد درد درمانِ ما

ولہ

متاب از تیغِ آفت روئے خود تا سر خرو کردی کہ زخمِ چہرہ موجِ آبرو باشد سپاہی را
محبت پیش ازیں رنگِ اثر دیگر چہ می ریزد کہ باشد کہربا معشوق و دارد رنگ کاہی را

ولہ

چند معمارِ دلِ ویرانِ من خواہی شدن ایں سرائے نامبارک قابلِ تعمیر نیست

ولہ

گشت دارا اسکندر شد خدیو ملک و مال عاقبت ایں ملک و بیت المال را او ہم گذاشت

ولہ

دہلی خوش است لیک زیاراں چنیں خوش است یا ایں چنیں خوش است و یاراں چنیں خوش است

ولہ

واعظ مطلب علم و ادب از منِ بے خود من علم ندارم زخود اللہ علیم است

ولہ

غرض ہر جا کہ منظور است ہر عیبے ہنر باشد دلِ شہزادگاں را آرزو مرگِ پدر باشد

ولہ

آوازِ تیشہ امشب از بے ستوں نیاید شاید بخوابِ شیریں فرہاد رفتہ باشد

ولہ

دماغِ گوشۂ دستارِ من دارد ز رام از گل بہ فرقم سایۂ خارے ازاں دیوارمی باید

ولہ

ہر نفس می کرد صد احوال پرسیٔ دلم غیرِ غم یادش بخوبی ہیچ غمخوارم نبود

ولہ

بے تو گر جامِ مئے بکف گیرم آفتابِ گرفتہ را ماند

ولہ

تابوتِ مرا از تو گلِ فاتحہ نیست　　ایں رسمِ کہن حیف بعہدِ تو بر افتاد

ولہ

برائے صحبتِ خوباں سکندر طالعے باید　　مگر آئینہ بنشیند دمے زانو بزانوئش

ولہ

موجود گر نبودیم معدوم ہم نبودیم　　امروز از کجا ایم گر در عدم نبودیم

ولہ

از بیمِ بداں تا بر خِ خوب تو بینم　　آئینہ بکف پشت بسوئے تو نشینم

ولہ

بسکہ از عمرِ مرا بیزاری ست　　عمرِ دشمن ز خدا می خواہم

ولہ

شیشۂ چند از گلابِ اشک دارم در بغل　　می برم تا شُست و شوئے تربتِ مجنوں کنم

ولہ

برائے یارِ تعظیمِ رقیباں ہم ضرور اُفتد　　بشوقِ بت نخستیں سجدہ در پیشِ برہمن کن

ولہ

می کشد عاشقانہ نازِ ترا　　گرچہ نازک بود مزاجِ سخن

(رباعی)

اے بلبلِ گل ہمچو خموشش از سخنت　　تا کیست بروزِ مرہ اُستادِ فنت

قربانِ زبانِ فارسیّت خوش گو　　میم متکلّم است گویا دہنت

خوش گو در تذکرۂ خود در ترجمۂ میرزا بیدل می نویسد کہ:۔

"رباعی آدم الشعراء حکیم رودکی کہ تا حال ممتنع الجواب بود میرزا بعد شش صد سال از عہدۂ جواب آں برآمدند والحق بہ گفتگوئے واقع شدہ خانِ آرزو از آں بسیار محظوظ اند فقیر خوش گو نیز ننگِ ننگاں بسرِ منزلِ جواب رسید ہر سہ نگارش می آید رودکی ؎

آمد بر من کہ یار کے وقتِ سحر　　ترسندہ زکہ زخصمِ خصمش کہ پدر

دادمش چہ بوسہ بر کجا بر لبِ دیر　　لب بدنہ چہ بد عقیق چوں بد چہ شکر

؎ :۔ نقلِ اصل ۱۲۔

میرزا بیدلؔ ؎

وے خفت کہ ناقہ در کجا خفت بہ گلِ　　کردم چہ فغاں از چنیاد منزل
دادا ز کہ زخود چرا ز سعیٔ باطل　　کافتاد چہ بار از کہ ز سر بر کہ بدل

خوشؔ گو ؎

رفتم بہ کجا بباغ کے فصلِ بہار　　دل تنگ چہ سان چو غنچہ چون بے دلدار
دیدم چو شکستۂ گلے از چہ زبو　　گل بدنہ چہ بود نامہ از کہ زیار"

مولف گوید رباعی از آزؔرو دکی نیست بلکہ از عنصریؔ است چنانچہ خانِ آرزو در مجمع النفایس از عنصریؔ آوردہ حضرتِ آزاد ظلہ العالی دو رباعی در جوابِ عنصریؔ ہم رسانندہ اند می فرمایند ؎

برخورد کہ جاں کجا چمن کے سرِ شام　　افشاند چہ زلف بر چہ رو چید چہ دام
درخواست چہ می زد چہ قدح چند جام　　دا کرد چہ بر برد چہ دل داد چہ کام

ولہ

آمد کہ صنم کجا چمن کے بہ بہار　　خوش کرد چہ بوچید چہ گل کند چہ خار

افروخت چہ رو سوخت چہ غم ساخت چہ کا بخشید چہ بوسہ از چہ لب چند ہزار

رباعیاتِ عنصری و مرزا بیدل و خوش گو در ہر مصراع دو استفہام و دو جوابِ استفہام دارد الّا مصراعِ چہارم رباعیٔ میرزا بیدل کہ سہ دارد حضرتِ آزاد مدظلہ العالی در ہر مصراع سہ استفہام و سہ جوابِ استفہام آوردہ اند و خوش گو بریں بیتِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی ؎

چو مژگانِ نکو یاں شیوۂ رندانہ دارم کہ در محرابِ طاعت گوشۂ میخانہ دارم

می نویسد کہ :-

"فقیر از لفظِ مژگاں دریں بیت چشمانِ بتاں بہتر می داند اگر قبول افتد چہ مژگاں بہ گوشۂ میخانہ مناسبت ندارد و چشم ہم گوشہ دارد و ہم میخانہ"

مولف گوید، رند جدا باید و میخانہ جدا در صورتے کہ مژگاں را رند قرار دادہ شود جدائی ہر دو ظاہر و در صورتے کہ چشم را رند قرار دہیم برائے جدائی او از میخانہ احتیاج بغرض خواہد رفت و نیز در طاعت افتادن و برخاستن ہست در مژگاں ایں حالت یافتہ می شود نہ در چشم۔

(۲۰) - خاکستر:- لالہ سرب سکھ رائے از قومِ کائیتھ سری باستو واز برادرانِ راجہ رام نرائن موزوں است کہ در حرف المیم می آید۔ خوش گوئی نویسد:۔

"ازمدتے در بلدۂ عظیم آباد می باشد واز فیضِ صحبتِ فقیہ صاحب دردمند شاگردِ جناب میرزا جانِ جاناں مظہر کہ واردِ آں ملک شدہ بود، دردِ سخن دامن گیر طبعش گردیدہ اکثر درست می گوید ونثر صاف می نگارد جوانے بخوبی ہا موصوف واز مہربانانِ فقیر است"

ایں شعر راز خاکستر سر می کشد:۔

بہارِ گردِ گلِ عارضِ عرقِ ناکش نگہ بہ چشمِ تماشا زشوق لبریز است

حرف الدّال المہملہ

(۲۱) - دبیر:- لالہ دولہ رائے برہان پوری سلمہ اللہ تعالےٰ دبیرِ خوش تحریر است وبرادر زادۂ لالہ خوش حال چند فرحت کہ در حرف الفا می آید انشا خوب می نویسد ودر تاریخ دانی دست گاہ درست دارد

احوالِ خاندانِ نواب آصفجاہ غفراں پناہ خدیوِ دکن و امرائے آں دولت تا زمانِ حال مشرح و بسطِ تمام نوشتہ الحال از چندے بنابر علاقۂ معاش در حیدر آباد فروکش دارد و بار اقیم سطور آشنا است وسلسلۂ آمد و شد از جانبین برپا، از وست ؎

نہ ہر انساں ہنر دارد نہ دارد　　نہ ہر دریا گہر دارد نہ دارد
میانش را نشانے نیست پیدا　　کہ می گوید کمر دارد نہ دارد

ولہ

وقتِ جولانِ جنوں است بیاباں مددے　　نہ فلک تنگ بود وسعتِ امکاں مددے
می طپد زخمیٔ تیرِ نگہش بر سرِ خاک　　تیغِ ابرو مددے، خنجرِ مژگاں مددے
سینہ ام سوخت ز داغِ تپِ مہجوری دوست　　آہِ سردے مددے، دیدۂ گریاں مددے

(۳۲) - **دانش**:- لالا سوبھا رام لکھنوی سلمہ اللہ تعالیٰ در ایں ایام در سلکِ ملازمانِ راجہ شتاب رائے ناظمِ عظیم آباد پٹنہ انتظام دارد بہ "پیش کاری" پرگنۂ دنوار از توابعِ عظیم آباد مامور است و

برادرِ خوردش کھیم رام کہ بنیش تخلص می کند بالفعل "منشیٔ سرکارِ" میر نورالحسن خاں بلگرامی است، ایں غزل از دانش تحریر می یابد:-

ابروش با حُسنِ سبز امروز یکساں دیدہ ام — تیغِ جوہر دار را در سبزہ پنہاں دیدہ ام
از شفقِ محسنِ دگر باشد سوادِ شام را — خوشنما رنگِ مسی در سُرخیٔ پاں دیدہ ام
نیست آساں دست بر زلفِ بتاں کردن دراز — شانہ را در سینہ صد زخمِ نمایاں دیدہ ام
نیست لازم یکسرِ موشکوہ از زلفِ بتاں — آنچہ دیدم دانش از بختِ پریشاں دیدہ ام

(۲۳)- **دیوانہ**:- لالا سرب سکھ رائے لکھنوی سلمہ اللہ تعالیٰ مولد و منشائے او لکھنؤ است چندے در فرّخ آباد برائے تلاشِ معاش آمدہ بود الحال معلوم نیست کہ کجا می باشد او می طرازد ؎

آہ چہ پُرسی از دلم ہست بغم سرشتۂ — خوں شدۂ گسستۂ سوختۂ برشتۂ

حرف الدّال المعجمۃ

(۲۴)- **ذہین**:- روپ نرائن سلمہ اللہ تعالیٰ برادرِ اعیانی راقم سطور بتاریخ بست و چہارم جمادی الاول سنہ اثنین وسبعین ومائتہ والف

(سنہ ۱۱۶۲ھ) روزِ دوشنبہ واردِ شبستانِ وجود شد، آثارِ رشد و سعادت
از ناصیۂ او پیدا است از درگاہِ امیر الممالک آصف الدولہ مرحوم
بہ منصبے سرافرازی دارد و در منصب "دولے چند" نامِ اوست
بہ مشقِ شعر نو در آمدہ فکرِ خود را از نظرِ اصلاحِ آزاد مدظلہ العالی و خال
صاحب ذکاسلمہ اللہ تعالیٰ می گذراند انشاء اللہ تعالیٰ رفتہ رفتہ ترقی
خواہد کرد حق سبحانہٗ و تعالیٰ از عمر و دولت بہرہ مند سازد ازوست ؎

چو دستش را کند رنگیں حنا آہستہ آہستہ کند پرواز رنگ از روئے ما آہستہ آہستہ
خداوندا اگر بیمار شد از دوریٔ این رہ کہ از کویش رسد بادِ صبا آہستہ آہستہ

ولہ

ہم چو قمری در جہاں شادیم ما با وجودِ طوق آزادیم ما
یادِ ما تصویرِ جاناں می کشد عشق می داند کہ بہ زادیم ما

ولہ

چہرۂ زیبائے یارِ خویش شب دیدم بخواب صبحدم چوں چشم وا کردم برآمد آفتاب

اشتیاقِ دیدنِ تو جگرخوں کردہ است — اے بقربانت روم یکدم بروآ از نقاب
انتظارت می کشد امشب ذہین از حد فزوں — گر تو فرمائی کرم بہتر بود ای ماہتاب

ولہ

افسوس کہ از دولتِ دیدار تو دُورم — تقدیر چُنیں بود قضارا چہ کند کس

حرف الرّاء

(۲۵)- رام :- لالا رام پرشاد، برہان پوری از قومِ کائیتھ سکھ سینہ سلمہ اللہ تعالیٰ "رام" ہم لفظِ فارسی است بہ معنیٔ معروف است وہم لفظِ ہندی کہ نامِ مقتدائے معروفِ ہنود است مشارٌ الیہ در فکرِ رام کردنِ وحشیانِ معانی می باشد و دریں ایام در برہان پور می گذراند ازوست ؎

آہِ حسرت می کشد از رشکِ ما بادِ صبا — از دمِ ما غنچہ تصویرِ خنداں می شود

حرف السّین المہملۃ

(۲۶)- سبقت :- لکھنوی، نامش سُکھ راج است بفتحِ سینِ

مہملہ وسکونِ کافِ عربی و راءِ مہملہ و الف و جیم عربی گوئے سبقت از چالاکانِ میدانِ سخن می برد و متاعِ گراں مایۂ آفرینِ نبقو دِ سرۂ معانی می خرد، قومش کائیتھ انا یہ است و اصلش خاندانِ بلند پایہ آبائے او بہ نوکری عمدۃ الملک اسد خاں وزیرِ اعظم سلطان اورنگ زیب عالمگیر روزگار در کمالِ اعتبار بسر می بردند، سبقت از عنفوانِ شعور در کسبِ فنونِ نحو و صرف و منطق و بیان و معانی و معمّا و تاریخ و صنائع و بدائع و حساب و طب و اصطلاحات و تحقیقِ مسائلِ صوفیہ صافیہ اُفتاد، و چیدہ روزگار برآمد، و جاہتِ صوری با کمالِ معنوی داشت و اصلاحِ شعر از جنابِ میرزا بیدل می گرفت۔

میرزا اکثر می فرمود کہ:۔

"سبقت بر جمیعِ ہندو نثرا و ان عصر سبقت دارد۔"

چندے میر سامانی و دیوانیٔ سرکارِ سید اسد اللہ خاں معروف بہ نواب اولیاء ہمشیرزادۂ قطب الملک بارہہ وزیرِ اعظم محمد فرخ سیر بادشاہ سرانجام می

دارد و در محاربات دکن همراہ لشکرِ امیرالامراء سید حسین علی خاں برادرِ قطب الملک مذکور تردداتِ نمایاں بہ ظہور رسانید جنگ نامۂ فتح امیرالامرا کہ بر داؤد خاں افغان پنّی یافتہ در بحرِ "شاہ نامہ" قریب ہفت صد بیت منظوم ساختہ از نظرِ امیرالامرا گذرانیدہ و بہ انعامِ پانصدی منصبِ پادشاہی کامِ دل اندوخت و بعد برہم شدنِ دولتِ "ساداتِ بارہہ" در صوبۂ مالوا بہ عنوانِ جماعہ داری سہ صد سوار اوقات بسر می برد۔

لالا خوش گو می نویسد کہ:۔

"فقیر خوش گو از عنفوانِ شعور بخدمتش بندگی داشتہ و در رسائل عروض و قافیہ و معمّا و اکثر دواوینِ تازہ گویان پیشِ او گذرانیدہ، چون نسبت ہم عمری داشتم بے تکلفانہ توجہ می فرمود، چہ گویم چہ حقوقِ گراں مایہ بر من دارد خدائے غفار غریقِ رحمتِ خود گرداند، در ماہِ شعبان سالِ ہزار و صد و سی و ہشت (۱۱۳۸ھ) این خبر سامعہ کوب یارانِ دہلی گردید کہ آں فرزانۂ

یگانہ کہ در سرزمینِ مالوا بہ طریقِ جماعہ داراں گذران می نمود نوکرِ راجہ گردھر بہادر ناگر گجراتی بود از اتفاقات باوجود آں کہ با راجہ صحبتِ کباب وغیرہ گرم داشت بر سرِ طلبِ سپاہیان پرخاش بہم رسید و در ہنگامِ سواری کار تیر و تفنگ کشید چناں چہ یک زخمِ تیرِ دستِ او بر بازوئے راست راجہ رسید ازیں معنی خیلے برآشفت و سخت ہنگامہ برپا شد باقی بیگ خاں نام افغانے کہ با پنجاہ سوار رفاقت کردہ بود چوں تفاوتِ تفنگ شد عارِ فرار بر خود پسندیدہ و او کہ مردانہ پائے ثبات افشردہ بود زخمِ تیر کاری برداشت و بر زمیں اُفتاد و دیگر مردم سعدو دکشتہ و فرار شدند رمقے از حیات باقی داشت کہ دستگیرش کردہ پیشِ گردھر بردند آں بے مروت ایں چنیں عزیز را پے سپرِ فیلِ ساخت۔ ع۔

"حق تعالیٰ ہر چہ خواہد آں شود"

حکیم چند مدت تخلص از یارانِ قدیم اوست ایں مصراعِ تازہ تاریخش بر تفاوتِ یک سال یافتہ۔ ع ؛۔

"ہائے سکھراج زما سبقت کرد"

وفقیر چنیں درست نمودم - ع :—

"کرد سکھراج زما سبقت ہے"

مخفی نماند کہ درمیانِ کاف و را، لفظِ "سکھراج" ہائے مختفی زبانِ ہندی واقع شدہ کہ در تقطیع ساقط است مثلِ "نونِ غنّہ" زبانِ فارسی کہ فی الجملہ در تلفظ می آید و در تقطیع ساقط می شود چوں جاں فشاں بروزنِ فاعلن -

کلیاتِ او بہمہ جہت قریب دہ ہزار بیت بود در ہرج و مرج کہ باو رو داد تلف شد مگر ایں ابیات کہ خوش گو از و نقل کردہ ثبت می شود از جنگ نامۂ اوست ؎

کتابیست رنگیں سوادِ چمن — کہ دارد ز نامِ خدا سر سخن
چہ معنی کہ در نسخہ ام صرف نیست — بر نگینیٔ حرفِ شنجرف نیست
کجا شاعرے معنی اندیشۂ — بہ تلمیذیٔ حق خرد پیشۂ

خرد پیشہ ام حرف حق می زنم نقابے ز تحقیق شق می زنم

در بیانِ کوچِ امیر الامرا گوید ؎:—

در اقلیم و آفاق افتاد شور کہ خورشید بر ظلمت آورده زور
سپاه از شمارِ کواکب فزوں چو تیغ آب داده بخوں
چه گویم که حیرت شبیخوں زده است به صحرا فلک خیمه بیروں زده است

و نیز در آں مثنوی به تقریبے گوید ؎:-

مخالف دمے چشمِ عبرت کشاد کہ تیغے در عه دیوارِ قلعه فتاد
تو گفتی که معراجِ حق رو نمود درِ آسماں بر پیمبر کشود

و چوں نام اسد اللہ خاں کہ نوکرِ او بود دریں بحر گنجائش نہ کرد بسکتہ - لہذا بایں حسنِ ادا، ادا نمود ؎:—

به نامش که شیرِ حق از آگہی است ادب سکتہ معذور اسد اللہی است

وله

چو نوبت به عالم علی خاں رسید ظفر آفریں آفریں خواں رسید

به بالائے فیل آں جوانِ غیور نمایاں چو رمزِ تجلّی ز طور

از غزلیاتِ اوست ؎

مدہ تکلیفِ می آں دلبرِ گیسو مسلسل را کہ بیمِ دردِ سر شد بر جبیں چوں سو دمندل را
بہ یادت از کتابِ دل کجا حرفے بود ظالم بطفلی خواندہ بودے زیں گلستاں باب اول را
بہ فقر آمادگاں ہرگز نہ سازد ننگِ رسوائی بگو با تاج تا پوشد ہماں عیبِ گسِ گل را

ولہ

کلفتِ آں جا نیم ویرانی چہ و تعمیر چیست گردِ ہستی گر نباشد خاکِ دامن گیر چیست
عبرتے آخر ز طفلی جز گناہت کار نیست خونِ مادر خوردہ ای غافل ز خود شیر چیست

ولہ

چہ خوں کہ در دلِ قمری نہ کردۂ ظالم بباغ رفتی و شمشادِ سرو قد برخاست

ولہ

ہر کہ نظارہ بر آں مصحفِ رخسار کند یاد گیرد سبقِ بوسہ و تکرار کند

ولہ

او بہ فکرِ من ست و من فارغ بندگی ہم خدائیے دارد

ولہ

چو نقشِ پا بسرِ کوئے انتظارِ کسے نشستہ ام کہ شوم خاکِ رہ گذارِ کسے
مرا چو رشتہ رگِ جاں بخویش می پیچد خدا نہ کردہ کہ اُفتد گرہ بہ کارِ کسے
شد از خطوطِ شعاع ایں سخن بہ من روشن کہ ہست در دلِ خورشید خارِ خارِ کسے
ز رنگِ باختنِ یار سخت حیرانم بہ رنگِ آئینہ شد مگر دو چارِ کسے
خدنگِ او بدلم تا نشستہ بیروں رفت سہی قداں نہ نشینند در کنارِ کسے
بہ بزمِ وصلِ بتاں بہ کہ شمع ساں سفت کنیم نقدِ دل و جانِ خود نثارِ کسے

ولہ

بسکہ مجوسعیٔ بے حاصل بود اندیشہ ام درد و یدن شد بر نگِ موج قطعِ ریشہ ام

ولہ

چو تصویر از بساطِ وہم چیدم بزمِ نیرنگے فشاندم دامن از ہستی بقدرِ گردشِ رنگے
خموشی سازِ آرام است تا کے ہر زہ نالیہا شنیدم ایں قدر از پردۂ گوشِ کر آہنگے

ہدایت یک طرف ترسم کہ صحبت با اثر دارد　　بود سنجِ عصا در دستِ من سبقت کہ لنگے

(رُباعی)

ای از نگہ گرمِ تو بینائی داغ　　دیدِ نو ز کورئی دلت دادہ سراغ

تو چشم ز خس پوشی و خس ہم ایں جا　　میلے ست کہ شد سرمہ کشِ چشمِ چراغ

حرف الشین المعجمہ

(۲۷)۔ شہود:۔ بال مکند از قوم کایستہ است سری باستوکہ در دفاترِ سلاطینِ امراءِ ہند ارباب قلم اکثر ایں قوم می باشند لیکن در ممالکِ دکن ارباب قلمئی ایں ہا بیشتر برہم خورد، سببش ایں کہ از وقتے کہ در ممالکِ دکن "حصۂ ربع" از حاصلِ ملک بہ غنیم مقرر شدہ و در امرِ ریاست شرکت بہ وقوع آمدہ براہمۂ دکن را طرفہ قوتے بہم رسید کہ دور دورِ اینہا است، ریاستِ غنیم در دودمانِ ساہو بھونسلہ بود، بالاجی راؤ کہ از براہمۂ کوکن است و در سنہ اربع وسبعین ومائۃ والف (۱۱۷۴ھ) غالب تہی کرد در ایامِ اقتدارِ خود، دودمانِ ساہو را

برہم زدہ زمامِ ریاست بدستِ خود آوردہ و خاندانِ ساہو را در گوشۂ تعطیل نشاندہ و ہم چنیں فریقے دیگر از براہمۂ دکن در ریاستِ اسلام سرایت کردہ اند و در جمیعِ سرکاراتِ امرا، و حکّامِ دکن قومِ کایستھ و کتھری را معطّل ساختہ یک قلم دفاتر و کارخانہ جات را بہ اختیارِ خود آوردہ اند تا بہ حدّے کہ متصدیانِ قاضی خانہ ہم "براہمہ" اند و با وصفِ تخالُفِ دین و تعصّبِ ملّت مسائلِ شرعی را یاد گرفتہ اُمورِ متعلقۂ قضا را تمشیّت می نمایند۔

شہو متّصف بہ اخلاقِ گزیدہ و آدابِ پسندیدہ بود، وطنِ اصلش سرکارِ مانک پور مضافِ الہ آباد است جدّاو بہ مقتضائے آبخورد در ممالکِ بنگ (بنگال) و بہار بہ عمدگی می گذرانید، عمِّ شہو رائے رایاں عالم چندر شدے عظیم پیدا کرد و بوالا پایۂ دیوانیٔ نواب شجاع الدولہ بہادر ناظمِ بنگالہ فائز شد، شہو طبعِ رسائے دارد و سخنِ جیّد بر روئے کار می آرد با علومِ عربیہ ہمسری داشت و تحریرِ اقلیدس پیشِ بزرگی گذراند

بعضے از نتائج طبعش این ست ؎

چو شمع کی بود از سوختن فراغ مرا　　فروخت عشقِ نکویان بدست داغ مرا

ولہ

نگہدار از شکارِ لاغرم ای موسِ صیاد　　کہ با دستِ تہی از صید گاہ امروز می آئی

ولہ

بفرقِ روزگار ریخت پیری خاکِ مایوسی　　ہنوز ای بے خبر با بازیٔ طفلانہ مانوسی
بہ عقلِ دوربیں ای مردِ حکمت پیشہ می نازی　　عبث با بالِ کرگس می بری بگذار کاوسی

ولہ

مکن اشک مرا بے قدر ای مژگانِ تر رحمے　　بریں طفلِ غذا پروردۂ خونِ جگر رحمے

ولہ

کریماں را چو زر نبود بکف مردن ہوس باشد　　کہ دخل و خرج شاں چوں آمد و رفتِ نفس باشد

ولہ

صبحِ محشر ہمہ تن تیغ زباں خواہد بود　　زخمِ مظلوم اگر نیست بہ دہان ست امروز

ولہ

می کُنم مشقِ خاکساری ہا　　خوشنویسِ خطِ غبارِ منم

ولہ

بر دلِ پیراں قیامت می کُند یادِ شباب　　طاقِ نسیانِ جوانیِ قدِّ خم گشتہ را

ولہ

رشتۂ مادانہ ہم چوں موجِ گوہر می شود　　ایں خط از سیرِ رجوعِ نقطہ از سر می شود

ولہ

اندکے بہ کہ سرِ خویش زدنیا ہیچے　　می تواں صلح بہ تخفیف زدستار نمود

ولہ

چوں گہر از عالمِ آبی حریفاں می رسم　　اختیارے نیست گر ہر سو بسر غلطیدہ ام

ولہ

تا سر از بیضہ بروں آوردم　　سر بہ مُہرِ قفسم پروازاست

ولہ

ہر چند امتلا زدہ از نعمتِ وجود　　عالم ہنوز نوبرِ ہستی نکردہ است

ایں رباعی در مبارک بادِ ظفرِ نواب مہابت جنگ کہ بر شمشیر خاں افغان یافتہ بود موزوں کردہ ؎

از بیمِ تو تیرہ روزِ اہلِ دکن است　　صبحِ شبِ عیش دشمنانت کفن است

آخر سرِ شمشیر قلم چوں نہ شود　　سر بر خطِ تو ہزار شمشیر زن است

خوش گوئی نویسد:-

"فقیر گفتم کہ: سر بر خط فرمان آمدہ تنہا سر بر خط تردد دارد"

فرمود:-

"در مدار الافاضل آمدہ"

"چوں سند نہ دادہ حرف باقی است"

مولف گوید- صاحبِ برہان قاطع می طرازد:-

"سر بر خط داشتن و سر بر خط نہادن کنایہ از اطاعت کردن و فرمانبرداری باشد"

ازیں جا دریافت می شود کہ لفظِ فرمان ضرور نیست۔ ایں ابیات از مثنوی شہود است کہ در بیانِ جنگِ نواب احترام الدولہ ہیئت جنگ با مصطفےٰ خانِ افغان گفتہ ؎

بآں گرم خونے کہ دارد پدر — بشمشیر دردم بُرید از پسر
سرِ نامداراں زبس کردہ بند — نگیں خانہ شد حلقہ ہائے کمند
شد از بیم در سینہ پنہاں نفس — نزد دم در آں عرصہ جز تیغ کس
بدل زخمہا خنجر افگندہ بود — بنامِ دلیراں نگیں کندہ بود

(۲۸)۔ شفیق:۔ تخلص لچھمی نارائن ماتھر مولفِ ایں صحیفہ از قومِ کتھری کپور است جدِّ او بھوانی داس، ہمراہِ اُردوئے عالم گیری از لاہور وارد دکن شدہ در اورنگ آباد رنگِ توطّن ریخت و بہ صیغۂ نوکری بسر بردہ ذی اعتبار برآمد و دریں جا صاحب اولاد گردید ولدِ متوسطِ او، رائے منسارام کہ عبارت از والدِ مولف است دہ سالہ بود کہ بھوانی داس رختِ سفرِ آخرت بربست والد در ظلِّ عاطفتِ

لالا جسونت رائے کہ ہم جدّی بود و بہ علم و فضل و اتّصاف داشت
تربیت یافتہ در وقتِ نواب آصف جاہ غفران پناہ بہ "پیشکاری"
صدارتِ شش صوبۂ دکن مامور شد و تا حالتِ تحریر کہ قریب بہ چہل سال
است سرانجام می دہد نواب صمصام الدولہ بہادر مرحوم اورنگ
آبادی کہ در آدم شناسی و فیض رسانی یکتائے زمانہ بود در ایّامِ
وکالتِ خود بسفارشِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی او را بہ منصبِ نواختہ و
پیشکاری بخشی الممالک دکن عنایت کردہ خدمتِ فقرا را با خدمتِ
امرا ضمیمہ ساخت و ہمیشہ موردِ مراحمِ تفضّلات داشت، والد ہر دو
خدمتِ ذی شان را بہ آئینِ شائستہ سرانجام داد۔

مولف در گل زمینِ اورنگ آباد دوم صفر سنہ ثمان و خمسین
و مائۃ و الف (۱۱۵۸ھ) چہرۂ ہستی برافروخت و از بدو شعور در ظلِّ
عنایت آفتابِ روشن کلامی جناب میر غلام علی آزاد بلگرامی مدظلہ السامی
تربیت یافتہ از سواد و بیاض واقف گردید و در اقتدارِ نواب

صمصام الدولہ مرحوم بہ منصب و خطاب "دولت چند" سرفراز شد الحال در سایۂ عطوفتِ والد سلمہ اللہ تعالیٰ و ظلِّ تربیت جنابِ آزاد مدظلہ العالی کسبِ سعادت می نماید و نتائجِ طبعِ ناقصِ خود را بہ نظرِ کیمیا اثرِ آں مرشدِ برحق می گذراند توجہے کہ آبائے علوی را برا ولادِ سفلی مبذول می شود از جنابِ آزاد بر مولف مصروف است ؎

اگر ہر موئے من گردد زبانے سراید ہر زبانم داستانے

ایزد جلّ جلالہٗ ایں نخلِ سایۂ گستر را بہ سر بندہ مخلد و مستدام دارد مولف گوید ؎

لامکاں است مقامِ آزاد فوقِ عرش است خرامِ آزاد
سبحہ گرداں ز کواکبِ ہر شب فلکِ پیر نیامِ آزاد
خرمنِ ہستیٔ اعدا سوزد برقِ رخشانِ حسامِ آزاد
در گلستانِ جہاں ہر گل و خار موردِ رحمتِ عامِ آزاد
جدِّ او ساقیٔ کوثر باشد آبِ خضر است بہ جامِ آزاد

گل شود گوش ہمہ تن بہ چمن　　گر برد باد پیامِ آزاد
بہ پیشِ آئینہ ضمیراں طوطی　　می کُند وصفِ کلامِ آزاد
اے خداوندِ جہاں باد مدام　　ساغرِ عیش بہ کامِ آزاد

صاحبِ ہر دو جہاں است شفیق
ہر کہ گردید غلامِ آزاد

سابق بہ تربیتِ آں جنابِ فیض مآب ذوقے بہ سخن پیدا کردہ شکستہ بستہ مصرعے یا بیتے موزوں می کرد و صاحب تخلص می نمود چوں حضرتِ آزاد در سنہ ست وسبعین و مأتہ والف (۱۱۷۶ھ) ازیں تخلص مطلع شدند شفیق تخلص عنایت فرمودند۔ نظر بریں کہ میر محمد مسیح صاحب تخلص در فارسی گذشتہ است چوں اشعارِ ریختہ و ہندی فقیر بالِ شہرت بہم رساندہ صاحب تخلص در زبانِ ریختہ و ہندی بحال داشت و در زبانِ فارسی شفیق مقرر نمود مگر در بعضے بحور کہ شفیق نہ می گنجد ناچار تخلص صاحب آوردہ می شود تاریخِ ہجرت

تخلص را "تخلّصِ نو" یافتم و مصرعے دیگر نیز تاریخ برآوردہ دریں قطعہ نظم کردم ؎

از حضرتِ فیض بخشِ آزاد　　گردید مرا تخلّص انعام
گفتم تاریخ ایں عنایت　　امدادِ شفیق شد مرا نام
(۱۱۷۶)

امید کہ از اوستادانِ روزگار و نقّادانِ کامل عیار ایں کہ از خوردہ بینی دُور بودہ بہ اصلاحِ مزخرفات پردازند و ستم ظریفی را کار نفرمودہ از آہو گیری دُور باشند ؎

آناں کہ خاک را بہ نظر کیمیا کُنند　　آیا بود کہ گوشۂ چشمے بہ ما کنند

ایں چند بیت طبع زادِ خود را بہ ترتیبِ ردیف بعرضِ قدر شناساں می رساند ؎

مصرعِ ابروئے او بسم اللہ عنوانِ ما　　مُصحفِ رخسارۂ او دینِ ما ایمانِ ما
بسکہ از گفتارِ ما ریزندگاں را رنگہا　　کردۂ صورت گراں شد صفحۂ دیوانِ ما

ولہ

بر دلِ ما التفاتے ہست چشمِ یار را
اُلفتے بسیار با مینا بود میخوار را

چشمِ او بر مانگاہے گر ندارد عیب نیست
می شود پرہیز لازم مردمِ بیمار را

گر خود آرائی ہوس داری شنو عرضِ شفیق
اند کے تحریف باید چہرۂ گلنار را

ولہ

فزود جلوۂ او سیلِ گریۂ ما را
طلوعِ ماہ کند بیش آبِ دریا را

بگوشِ زاہدِ پیرا ایں سخن مگر نہ رسید
کہ فیضِ عشق جواں می کند زلیخا را

ولہ

صبح گاہی دید او آئینہ را
دادِ شکلِ آبرو آئینہ را

خاکساری صیقلِ دل می شود
خاک می سازد نکو آئینہ را

جلوۂ قدرت تماشا کردنی است
داد آں گل رنگ و بو آئینہ را

غیرتِ یکتائیے او جوش زد
زد بسنگ آں تند خو آئینہ را

آتشِ خار اگدازِ حسنِ او
می نماید آبِ جو آئینہ را

ولہ

والہ نقش و نگارِ خود زبس اُفتادہ است　　می کشد تصویرِ خود را ہر زماں بہزادِ ما

ولہ

تعالی اللہ چہ دولت شد مرا ناگہاں امشب　　کہ آمد بر سرِ بالینِ من آں جانِ جاں امشب
ہم آغوشم بہ جاناں طالعِ بیدار را نازم　　مگر در خوابِ نوشین است چشمِ آسماں امشب
چو گل ریزے کہ ریزد بر زمیں گلہائے آتش را　　مرا اُفتاد لختِ دل ز چشمِ خوں چکاں امشب

ولہ

غنچہ ہا بشگفت و طفلِ گل عذارم برنگشت　　صد گریباں پارہ شد دامن سوارم برنگشت
گریہ می آید مرا بر حالِ خود در فصلِ گل　　گشت آبِ فتنہ در جوئبارم برنگشت
ہر کسے را می رسد نوبت بدورِ آسیا　　بر مرادِ خاطرِ من روزگارم برنگشت
سخت حیرانم چہ پیش آمد الٰہی خیر کن　　دیر شد بادِ صبا از کوئے یارم برنگشت
گر جہاں برگشت از من نیست پروا یم شفیق　　شکر ایزد را کہ از من گلعذارم برنگشت

ولہ

بزورِ لعلِ دلم بردۂ دانکار است　　فدائے نازِ تو صد لعل ایں چہ گفتار است

تو چشم را همه سو افگنی و من ترسم — ازیں سبب کہ مزاجش علیل بسیار است
بجانبِ دلِ ما هم تواں نگاہے کرد — تُرا همیشه بآئینه گر سروکار است

وله

نقدِ جاں در عوضِ عشقِ بتاں ایں همه نیست — منفعت گر نه دهد دستِ زیاں ایں همه نیست
انقلابے عجبے گردشِ گردوں دارد — می بیارید که عمرِ گذراں ایں همه نیست
دل و دیں داده خریدیم قدحِ بادهٔ ناب — شکر درگاهِ الٰہی که گراں ایں همه نیست

وله

زاهدا این نه هدیه تو پیشِ ریائے بیش نیست — نوش باید کرد جامِ ما که مائے بیش نیست
نیستم ناداں که برامیّد خالی دل نهم — دیده ام انعامِ عالی مرحبائے بیش نیست
گوهرِ غلطاں چه باشد تا بخود نازاں شود — پیشِ دندانِ تو دیدم جبهه سائے بیش نیست

وله

چه ستم ها بدل از چشمِ سیه مستِ تو رفت — شیشهٔ تحفه صد افسوس که از دستِ تو رفت
آه را ضبط نه کردی به تحمّل ای دل — حیف مصراعِ بلند از نظرِ پستِ تو رفت

مو برآمد بزباں ای کمرِ نازکِ یار — درمیاں حرف چو آرزیتی و هست تو رفت
دست مالیدنِ تو سود نہ بخشید شفیق — حیف چو رنگِ حنا فصلِ گل از دست تو رفت

ولہ

مُشتِ غبارِ ما نشد اکسیر گو مشو — گر صندلِ صداعِ تحمّل شود بس است

ولہ

سوخت یا بشکست یا خوں شد نمیدانم چہ شد — شب کہ در زلفِ سیاہِ او دلِ بیتاب رفت

ولہ

شکستِ توبۂ ما را بہار شد باعث — ہزار بار نوائے ہزار شد باعث
خدا گواہ کہ می را بہ لب نیالودم — برائے مستیِ من چشمِ یار شد باعث
دماغِ رفتنِ کوئے بتاں نبود مرا — ولے چہ چارۂ دلِ بے قرار شد باعث

ولہ

ظالماں را باشد از روزِ ازل کردار کج — ہست عقربے ادُم کج مار را رفتار کج
غنچہ زیرِ برگ می گردد نہاں از روئے شرم — جامۂ زیبا چو بندد در چمن دستار کج

ولہ

بہار آمد و شد در چمن ہوائے قدح
بیار می کہ دہم توبہ رونمائے قدح

دریں بہار زمی دست بر نہ می دارم
قسم بہ گردنِ مینا قسم بہ پائے قدح

مرا چو سوسن اگر ذرہ زباں شود پیدا
خدا گواہ کنم صرف در ثنائے قدح

زیار بادہ طلب کن بوقتِ بارشِ ابر
کہ مستجاب شود این زماں دعائے قدح

زبسکہ بے خبرم دید در چمن ساقی
نمود لطف گلِ تر مرا بجائے قدح

بکوئے میکدہ مستے کہ می فتد زپا
بلند دست کند گوید ایں کہ ہائے قدح

سفید باد الٰہی چو ماہِ نو زبرص
لبِ کسے کہ نہ گشتہ است آشنائے قدح

ولہ

چرا ز بزمِ من افسردہ می روی ای شیخ
چو شمعِ کشتہ چہ دل مردہ می روی ای شیخ

چہ شد کہ پائے تو در راہ می کند لغزش
مگر ز میکدہ می خوردہ می روی ای شیخ

بہ نوش دُردِ تہِ بادہ صاف شو زشفیق
چرا غبار بدل بردہ می روی ای شیخ

ولہ

چہ باشد گر بجالم مہرباں شاہے چنیں باشد
میانِ ہالۂ آغوشِ من ماہے چنیں باشد

من از دستِ دلِ خود در وفائے آسائشے نبینم
کجا آرام چوں در سینہ بدخواہے چنیں باشد

نہ می گویم کہ بر من جور کن یا مرحمت فرما
بقربانت روم گاہے چناں گاہے چنیں باشد

بزلفِ عنبر بنش می کنم چوں شانہ گستاخی
مرا ہم گر میسّر دستِ کوتاہے چنیں باشد

شفیقِ ما براہِ نی سوارے داد جاں آخر
تواں از سر گذشتن گر سرِ راہے چنیں باشد

ولہ

پائے تو ز خونِ مژہ گلفام تواں کرد
ای شوخ بہر رنگ ترا رام تواں کرد

ہر چند کہ از جورِ تو در سینہ نفس نیست
آہے بہر اسلوب سرانجام تواں کرد

گر دشمنِ بدکیش مرا باز گذارد
در سایۂ دیوارِ تو آرام تواں کرد

دستِ تو شفیق است تہی فصلِ بہاراں
پیمانہ از پیرِ مغاں وام تواں کرد

ولہ

چوں کنم در دلِ خود نقشِ دلارامے چند
بر عقیقے نہ توانم کہ کنم نامے چند

نیست معلوم کہ من بعد چہ تدبیر کند
ماند در وعدۂ آں ماہ جبیں شامے چند

برلبِ نازکِ او بوسہ تواں داد شفیق کہ مرا یاد کُند باز بدشنامے چند

ولہ

دوش دیدیم بہ کوئے تو گرفتارے چند در قدم ہا رسنے چند ز دستارے چند
دلِ ما رفت بہ تاراجِ سرِ زُلفِ بتاں مُہرۂ دولتِ ما بُرد بہ یارے چند
گر رسد فصلِ گل امسال چہ تدبیر شفیق نیست باقی ز گریباں بگلو تارے چند

ولہ

صبح دیدم بہ چمن غنچۂ خندانے چند پارہ کردند بہ بوئے تو گریبانے چند
مصحفِ رُوئے تو ایمانِ دلِ صد کافر ہندوئے خالِ تو اسلامِ مسلمانے چند
شانہ رحمے کُن و آشفتہ مکن دلہارا جمع گشتند در آن زُلف پریشانے چند

ولہ

لازم آمد مفلسی ہر جا سخن گستر بود سروِ موزوں مصرعے دارد ازاں بے بر بود

ولہ

نگاہِ مستِ تو باز از ستم نخواہد ماند بخوابِ امن غزالِ حرم نخواہد ماند

کمن بہ بستر گل نازایں قدر شبنم کہ ایں نشستِ تو تا صبح دم نخواہد ماند

ولہ

دمے کہ شورِ جنوں آشکار خواہم کرد ہزار جیب نثارِ بہار خواہم کرد
قسم بہ مصحفِ رویش بہ کعبہ رخ نہ کنم طوافِ کوچۂ او بار بار خواہم کرد
نہ وعدہ نے نگہے نے پیام، آہ چہ طور تسلّیِ دلِ امیدوار خواہم کرد
نہالِ بید نشانم بہ تربتِ مجنوں اگر غزالۂ خود را شکار خواہم کرد
ہزار رشتۂ شکر و قفِ طوطیاں سازم بآں شکر لب اگر چشم چار خواہم کرد
براہِ مقدمِ آں آفتابِ عالم تاب چو شبنمِ نگراں انتظار خواہم کرد
غبارِ من نہ تواند کہ گرد او گردد چہ ساں رفاقتِ آں نی سوار خواہم کرد
دلم مسوز کہ ایں لعلِ بیش قیمت را پس از وفات چراغِ مزار خواہم کرد
شنیدہ ام کہ بسوئے شفیق می آئی بیا بیا کہ دل و جاں نثار خواہم کرد

ولہ

غم نیست اگر از تو جفا شدہ باشد بر غیر نشد بر سرِ ما شدہ باشد

ما با قدِ خم دیدهٔ خود گوشه گرفتیم گر ماهِ نو انگشت نما شده باشد
ما را که سرِ چیدن و بو کردنِ گل نیست گر بادِ سحر غنچه گشا شده باشد

وله

دل شیفتهٔ کوئے بتاں شده باشد بے من به تماشائے چناں شده باشد
در خاطرم از جوشنِ خیالِ تو بهار است گر باغ بتاراجِ خزاں شده باشد

وله

گر وحشتِ دل باز زنوں شده باشد دیوانهٔ از قید برون شده باشد
از کف نه دهم شیوهٔ نیکوئی خود را گر دشمنِ بد کیش زبوں شده باشد
بے یاوریٔ بخت سکندر نخورد آب هر چند خضر راهِ نموں شده باشد
ساقی سرِ مینا و سبو باد سلامت جامے اگر از دست نگوں شده باشد

وله

دید چوں آئینه حیراں گردید سخت از کرده پشیماں گردید

وله

به گمانِ روزِ محشر ز زمیں برقص خیزم — اگر ای کشیدہ قامت بہ مزار خواہی آمد

ولہ

ہزار شیشۂ دل را شکست و خود مخمور — کسے چو چشمِ سیاہِ تو احتساب نہ کرد

بیا بجانبِ حق آمنِ خود اگر خواہی — کہ مُرغِ قبلہ نما را کسے کباب نہ کرد

ولہ

با غیرِ ما ز لُطف مئے ناب می کشد — بر ما ز غصہ تیغِ سیہ تاب می کشد

چوں سرخ نقطۂ کہ بود درمیانِ بیت — قشقہ دو ابروئے تو ز خوں ناب می کشد

اوّل بہ خونِ تازۂ ما تر کند قلم — صورت گرے کہ آں رخِ شاداب می کشد

ولہ

در زمینِ ما نہالِ خود رمی کم می دمد — گلشنِ عشق است ایں جا نخلِ ماتم می دمد

دست در دامانِ او بر خیزم از زیرِ زمیں — ہم چو آں خار و گلے کز خاک باہم می دمد

عشق را در سینۂ عاشق بود نشو و نما — ایں شجر ایں جا بقدرِ قدِ آدم می دمد

ولہ

یافتم در بزمِ مردُم دیدہ دیدن ہائے تو　　ایں قدر در عالمِ مستی مرا ہم ہوش بود

ولہ

چوں آں ہندو پسر تحریر دیوانِ سخن سازد　　بہر بیتے کہ می سازد "لہ" از خونِ من سازد

لفظِ "لہ" کہ از شنجرف بر بیت می نویسد معنیٔ آں در ہندی خون است :- ؎

. . . . . .

کسے ہم با وجودِ خوب باید می کند سودا　　چہ ساں دیوانۂ کوئے تو با سیرِ چمن سازد

ولہ

بدفعِ چشمِ بد زاہدانِ دل مُردہ　　ز لائے بادہ نویسند بر کفن تعویذ

مناسب است ز سنگِ دلِ تو ای شیریں　　برائے تربتِ بے چارہ کوہ کن تعویذ

ولہ

می کنند آئینہ را از بس تماشا بیشتر　　دل رُبایاں رونما آرند دل ہا بیشتر

شورِ مستاں را فرو ننشاند مُہرِ خامُوشی　　چشمِ او شد از جواہر سُرمہ گویا بیشتر

برنمی دارد کسے از شاخِ آہو میوۂ — میلِ ابرویش چرا داری تمنا بیشتر
یارِ شب تشریف آوردہ بشور آمد ز غیب — شب نمایید در شبِ مہتاب غوغا بیشتر

ولہ

چو آں دیوانِ نامِ شاعرِ شنجرفی داد — منِ مقتولِ آیم سرخ رو در دامنِ محشر

ولہ

دل ز ابرویت فغاں دارد ہنوز — کشتۂ تیغِ تو جاں دارد ہنوز
سوختم در راہِ عشقِ او تمام — بدگمانِ من گماں دارد ہنوز
ہم چو خورشیدے کہ باشد در نقاب — چہرۂ خود را نہاں دارد ہنوز

ولہ

سرخیِ چشمِ من از پیمانہ بہتان است و بس — عکسِ چشمِ مست او در چشمِ حیران است و بس
مژدۂ دلِ نو بہار آمد بہ چندیں روز و شور — دستِ بر دریچۂ من با گریبان است و بس
تا بروزِ حشر دارد زندہ نامِ من شفیق — شعرِ تر در حقِ شاعر آبِ حیوان است و بس

ولہ

مستی خوش است فصل بہاراں علی الخصوص　　بر نالہ حزین ہزاراں علی الخصوص

ولہ

حال من مجنوں بہ غزالاں کہ گفت عرض　　زنجیر ہائے شہر ہم بہ بیاباں کہ گفت عرض
در وقت مرض خیر بہ بیمار مفید است　　ایں حرف بآں نرگس فتاں کہ گفت عرض
امروز خبر دار شد از حسن خود آں ماہ　　ایں مژدہ بہ آئینہ حیراں کہ گفت عرض

ولہ

نباشد حلقہ حلقہ زلف او در دامن عارض　　کہ بال افشاند طاؤسے میان گلشن عارض

ولہ

ای تغافل پیشہ کہ باشد روا ظلم انیقط　　غیر را خطے و ما را نیست پیغامے فقط

ولہ

گر شدم مجروح انیتغ تو ای ظالم چہ شد　　زخم دل را می کند بہ مرہم رنگارنگ خط

ولہ

بہار عمر کجا می روی خدا حافظ　　ز کف چو رنگ حنا می روی خدا حافظ

عسس ز شوخیٔ مستاں خبر نہ می داری کہ سوئے میکدہ ہا می روی خدا حافظ
ز خارہائے مغیلاں پر است وادیٔ عشق شفیق آبلہ پا می روی خدا حافظ

ولہ

مژہ کہ گریہ را شود مانع سیل را خس کجا شود مانع
طالبِ دیدنم نہ گل چینم چمن آرا چرا شود مانع
از درِ او کنارہ می خواہم لیک شرطِ وفا شود مانع

ولہ

رنگِ مہرویاں بپرواز آمد از خورشیدِ من گل کند چوں صبح کم گردد چراغاں را فروغ

ولہ

ہوائے ابر اگر می کند ترا تکلیف بساز شیشہ تہی پر بجا کند تکلیف
بغیر کفر گزیدن مرا گزیرے نیست کہ گیسوئے تو جدا خط جدا کند تکلیف

ولہ

چشمِ او دیدہ ز استاد گرفتیم سبق ما ہمیں عین و ہمیں صاد گرفتیم سبق

سروِ موزوں بہ چمن درنمی گیرد ماکہ از حضرتِ آزاد گرفتیم سبق
جیب را چاک نمودن ز گل آموختہ ایم نالہ از بلبلِ ناشاد گرفتیم سبق

ولہ

می ستاند اعتقاد آخر مرادِ دل ز سنگ برہمن مقصودِ خود را می کند حاصل ز سنگ

ولہ

می کند داغ شب و روز مرا زارئ دل کس گرفتار مبادا بہ گرفتارئ دل
بند شد در گرہِ طرہ مشکینِ کسے کیست جز شانہ کہ آید بہ مددگارئ دل
کعبہ را کیست کہ تعمیر کند از کفار ہند وئے خالِ تو آسودہ نہ معمارئ دل

ولہ

صد چمن را رنگ افزود دم بہارِ کیستم داغہا را وا نمودم لالہ زارِ کیستم
دامنے پُر کردہ دارم ز مروارید اشک سخت حیرانم کہ در فکرِ نثارِ کیستم
صد چمن گل کرد و آخر گشت ہنگامِ بہار چشمِ نرگس گشتہ ام در انتظارِ کیستم

ولہ

بصید دل نگاہِ او خبردار است می دانم
بکارِ خویشتن این مست ہوشیار است می دانم

حیا ہر لحظہ مہرے می زند در چہرِ دہانت را
سخن گفتن بہ عاشق بر تو دشوار است می دانم

ز قتلم منکری اما ز بانت می کند لکنت
ترا انکار آں در رنگِ اقرار است می دانم

دلِ روشن نیاز طرہ مشکینِ او کردم
شبِ تارِ ترا ایں شمع در کار است می دانم

صبا از کوچۂ او گر نہ می آید نہ می رنجم
کہ روزے چند رشد بسیار بیمار است می دانم

ولہ

تا قیامت نہ توانم ز مکاں برخیزم
ز لفِ او بستہ بیفگند چہ ساں برخیزم

من سپندِ تو ام ای شعلۂ جوالۂ حسن
گر تو سر گرم رسی رقص کناں برخیزم

ولہ

نہ از طوبیٰ نہ از بالِ ہما امداد می خواہم
بفرقِ خویش ظلِّ عالیٔ آزاد می خواہم

عنانِ اختیارِ خویشتن را از ہوا خواہی
بدستِ خورد سالاں ہم چو کاغذ باد می خواہم

ز خطِّ سرو و خطِّ بیعِ من باید شفیق آرا
کہ از دل بندگیٔ حضرتِ آزاد می خواہم

ولہ

از سوزِ دلِ خود بتو آگاه نہ کردیم
تا طبعِ تو ناخوش نشود آہ نہ کردیم

از باغِ تو گل چید کسے کیس ثمرے یافت
مائیم کہ نو بر بہ پرِ کاہ نہ کردیم

ولہ

از تیشہ شکلِ شیریں مردانہ می تراشم
فرہادم و ز خارا جانانہ می تراشم

رندی است قصدِ من از تسبیح پارسائی
آوردہ شاخِ رز را صد دانہ می تراشم

گردید نو خطِ من سرگرمِ مہ کشی ہا
از قطعۂ زمرد پیمانہ می تراشم

ولہ

تبسم از لبِ لعلِ تو می خواہم یکدم
حدیثِ دل نوازے از حریفِ دشنامے

رخِ بیگانہ را نظارہ کردن کفر می دانی
ترا آخر زیاں خواہد رساند آئینہ دیدن ہم

نہ می دانم بوصلِ یار سازم یا بہ ہجرانش
طپیدن سخت مشکل بر دلِ من آرمیدن ہم

سرشکِ دیدہ ام را منع کردی از تراویدن
چہ دشوار است بر گشتن بسوئے دل چکیدن ہم

شفیقِ ما نہ تنہا گردِ سر گشتن طمع دارد
بزنگِ پیرہن خواہد ترا در بر کشیدن ہم

ولہ

شمع راگو کہ چو جاناں سحر آید در چشم ورنہ ہر زشت بشب خوب نماید در چشم

ولہ

اگر آں صنم در آید بہ ادا و ناز کردن بخدا کہ فرض گردد دل و دین نیاز کردن

. . . . . .

گلہ بشمار دارم ز مزاجِ زود رنجت کہ بدامنِ تو دستے نتواں دراز کردن

ولہ

چہ فیض ہا کہ بہ مردم رساند ہمتِ تو ضرور بر ہمہ عالم دعائے دولتِ تو
رساند تا بہ فلک قدرِ خاکساراں را خدا زیادہ کند اقتدارِ حضرتِ تو
بزنگِ شانہ کہ بر زلف حکم او جاری است تمام ہند بود زیر دستِ قدرتِ تو

ولہ

می روم گرچہ ازیں باغ ولیکن یارب باد از دامنِ گل پنجۂ گل چیں کوتاہ

ولہ

رسید بادہ کشاں را نویدِ خوش حالی کہ آمد ابرِ سیہ "مظلۃ العالی"

زباں بشکوہ چو برگِ حنا نیالایم کہ آفرینشِ ما شد برائے پامالی

حرف العین المہملہ

(۲۹) ۔ عشرت ؛ ۔ جوکشن از براہمۂ کشمیر است مدتہا در ملازمتِ نواب نجم الدولہ، امیر خاں انجام تخلص، و نواب مؤتمن الدولہ اسحٰق خاں گذرانید، یحییٰ خاں دیوانِ خالصہ در عہدِ محمد شاہ قانون گوئی تمامِ کشمیر باو تفویض نمود خوش فکر است مثنوی "رام سیتا" بسیار خوب بہ نظم آوردہ و از مثنوی رام سیتائے میسا پانی پتی خوب تر گفتہ از وست ؎

فیضِ عشق است نباشند دلِ مایوس اینجا لبِ دریا بلبِ تشنہ دہد بوس اینجا

وله

از معاشِ خویشتن محسودِ عالم گشتہ ایم کس نیارد دید چوں خورشید عشرت نانِ ما

وله

دشت از لالہ بسکہ رنگین است پائے دیوانہ دستِ گل چین است

ولہ

جامۂ بہرِ منِ بے سروپا قطع کنید　　دستِ شوقم ہوسِ جیب دریدن دارد

ولہ

چشمکِ زنِ صد بوسہ لبش شب بمابود　　ناکامیٔ ما راز حیا روبہ قفا بود

(۳۰)۔ **عاشق**:۔ شیو رام از گل زمینِ پنجاب است و نظیرش در فنِ سخنوری نایاب۔

شیخ نور العین بٹالوی در مکتوبے کہ بہ حضرتِ آزاد نوشتہ و در جمعِ او داخل است می نویسد کہ:۔

"علامۂ روزگار بود"۔

شاہدِ عدلِ کمالِ او ایں بس کہ مثلِ شیخ نور العین واقف کہ امروز در فنِ شاعری و زباں دانی عدیم المثل است او را بایں کلمہ یاد کرد، فوتش در سنہ تسع و سبعین و مائۃ و الف (۱۱۷۹ھ) وقوع یافت اشعارش مطلقاً بہ مولف نہ رسیدہ مگر ایں یک بیت ؎

تا چہ باشد در جنابِ بُلبلاں تقصیرِ گل　　خارِ خارِ خاطرِ ایں ہا ست دامن گیرِ گل

حرف الفاء

(۳۱)۔ **فرحت** :۔ لالا خوش حال چند، برہان پوری از قومِ کائیتھ سری باسنت وعمِ لالہ دولہ رائے دبیر تخلص است کہ در حرف الدّال گذشت، خنش فرحت افزائے دلِ حزیں و مسرّت پیرائے خاطرِ غمگیں، در برہان پور سنہ سبع و اربعین ومائۃ والف (۱۱۴۷ھ) رختِ سفرِ آخرت بربست، از وست ؎

در دلم جُز مہرِ مہ رویاں نمی گیرد قرار　　قالبم گوئی ز خاکِ کوئے ایں ہا ریختند

ہر کجا گل چہرگاں دادند ترتیبِ چمن　　ولہ نرگسِ چشمِ مرا کشتند و حیراں ساختند

(۳۲)۔ **فطرت** :۔ لالہ وصن راج برہان پوری از قومِ کائیتھ سکھ سینہ طبعِ موزوں داشت، دایم المرض بود، لہذا عزیزے تاریخ تولّدِ او "دایم المرض" (۱۱۲۶ھ) یافت در برہان پور عشرۂ سادسِ بعدِ مائۃ و الف (بارھویں صدی کا چھٹا دہا) رحلت کرد، از وست ؎

رفوئے چاکِ دل جز تارِ آہِ من نہ پردازد رہینِ سوزنِ عیسیٰ نہ می گردد گریبانم

حرف القاف

(۳۳)- **قدرت**:- لالا مشتاق رائے، از قومِ کتھری تولدِ او، روزِ وفاتِ میرزا بیدل یعنے چہارم ماہ صفر سنہ ثلاث وثلثین ومائۃ والف (سنہ ۱۱۳۳ھ) واقع شد ومولدِ او مالیر کہ قصبہ ایست از قصبات دوآبۂ پنجاب از ایامِ طفلی در شاہ جہان آباد آمدہ نشو ونما یافت وبعدِ وصولِ سنِ شعور بہ "موذی گری" سرکارِ فردوس آرام گاہ محمد شاہ سرمایۂ افتخار بدست آورد، در زمانِ حال در سرکارِ بریلی از توابعِ شاہ جہان آباد سکونت اختیار کردہ با طبابت ہم آشنائی دارد مشقِ مثنوی بیشتر می کند "مہابھارت" کہ قصۂ محاربۂ دو قوم از ہندوان است موزوں کردہ، ایں بیت از ان است ؎

بہ محرابِ ابروئے شمشیرِ کیں سرِ سجدۂ عالمے بر زمیں

اشعارش از لک بیت متجاوز است غزلیات سی ہزار وقصائد

دہ ہزار باقی مثنویات۔ او دکانِ سخن وا می کند ؎

مژگاں بہ چشمِ گریاں کی برقرار ماند　　نخلِ کنار دریا کی پائدار ماند

ای سیلِ اشک بگذر کز بعدِ مردنِ من　　بر خاطرِ بیاباں از من غبار ماند

ولہ

جنونے کردہ ام پیدا کہ نشناسم ز سر پا را　　درم جائے گریباں چوں سحر دامانِ شبہا را

حرف اللام

(۳۴)۔ **لالہ**: تخلص، سرونجی ئے از قوم کائستھ است، مولدِ او سرونج از صوبۂ مالوا و منشاءِ او برہان پور و در نامِ او نسبتِ مولدِ او ہویدا است مخفی نماند کہ الفاظِ ہندی کہ آخرِ آں الف باشد فارسیاں "الف" "بہ ہا" بدل کردہ خوانند چوں "بنگالا" کہ آں را "بنگالہ" گویند خواجہ حافظ فرماید ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیانِ ہند　　زیں قندِ پارسی کہ بہ بنگالہ می رود

سرخوش در "کلمات الشعراء" در احوالِ جہاں گیر پادشاہ گوید:۔

"روزے در شکار یوزِ خاصہ آہوئے سیاہ را افگند از فرطِ خوش حالی بزبانِ مبارک گذشت:۔ ع

"چیتۂ پادشاہ زد کالہ"

ابو طالب کلیم ہا فزود مصراعِ دیگر رساند:۔ ع

"گشت صحرا ز خوں پُر از لالہ"

"چیتا" بہ کسرِ جیم فارسی و سکونِ یائے تحتانی و تائے فوقانی و الف "یوز" را گویند و کالا بروزنِ بالا "آہوِ سیاہ" را خوانند چوں ہر دو لفظ در مصراعِ فارسی آمد "الف" "بہا" بدل شد۔ "لالا" در زبانِ ہندی لفظِ تعظیم است چوں "میرزا" در فارسی و "چلپی" در ترکی۔ پس تخلصِ لالا۔ ہم معنیٔ تعظیم دارد و ہم معنیٔ گل معروف، لالہ با مولف رابط دارد و بہ صیغۂ وکالتِ بعضے عمدہ ہا در سرکارِ نواب آصف جاہ ثانی دام اقبالہٗ می گذراند وقتے کہ در شہرِ بیدر بودم دیوانِ خود را فرستادہ بود بہ نظرِ سرسری دیدہ حوالۂ او کردم ایں دو بیت بہ یاد ماندہ ؎

شب خیالِ قامتش در سر گذشت　　نالہ ام از عرش بالا تر گذشت
گوہرِ دندانِ او آمد بیاد　　قطرۂ اشکے ز چشمِ تر گذشت

حرف المیم

(۳۳)۔ **مخلص**:۔ رائے انند رام، خلفِ راجہ ہردے رام از قومِ کھتری متوطنِ سودرہ تابعِ لاہور با خوبانِ معانی اخلاصے دارد و با پری زادانِ سخن نسبتِ خاصے۔

سید غلام نبی نسیم تخلص امروہی در تعریفِ او می گوید:۔ ؎

"آں سپہرِ سخنوری مخلص　　فخرِ عرفی و انوری مخلص"

و علی قلی خاں والۂ داغستانی اصفہانی صاحبِ "ریاض الشعراء" کہ ولایت زاست در حقِ او می نویسد کہ:۔

"از جماعۂ ہنود دریں جزو زماں کسے بخوش محاورگی او نیست، رائے مخلص در شاہجہاں آباد سکونت داشت و چوں ضابطۂ ہند است کہ در بارگاہِ سلاطین از امراء غائب و حاضر وکلامی باشند انند رام در آستانِ خلافت

بہ وکالتِ نواب اعتماد الدولہ قمر الدین خاں وزیرِ فردوس آرام گاہ محمد شاہ قیام داشت و نیز بوکالتِ سیف الدولہ عبد الصمد خاں ناظمِ صوبۂ لاہور و ملتان می پرداخت و از پیشگاہِ پادشاہ بہ خطابِ رائے رایاں کلاہِ گوشہ بہ ہندوئے فلک می شکست۔"

خوش گو می نویسد:۔

"اوائلِ مشقِ سخن در جنابِ میرزا بیدل می گذرانید و بعد زاں صحبتِ شب و روز شعرش با خانِ آرزو بود سر رشتۂ نقادیٔ سخن زیادہ از سخنورانِ ایں زمانہ بدستش آمدہ و آں چناں کہ او بکنہِ کمِ سخن می رسد۔

روزے شرف الدین پیام ایں شعرِ خود خواند ؎

بسر ما بسکہ با من دخترِ رز گرم می جوشد — چہ امکان است گر در خواب ہم بینیم نہار ا

رائے دقیقہ فہم فرمود:۔

"بعدِ عبارت "چہ امکان است" لفظِ "گر" بیجا واقع شدہ فقط "کافی" کافی است آں ہم باشد یا نباشد۔"

ونیز خوش گومی نویسد:۔

"روزے فقیر در خدمتش حاضر بودم، دیدم مطالعۂ "تذکرۂ نصرآبادی" می نمود۔ این بیت قصیدۂ مشہور حاجی قدسی برآمد کہ ملا شیدا بر آں مناظرہ دارد ؎

عالم از نالۂ من بے تو چناں تنگ فضا است کہ سپند از سر آتش نہ تواند برخاست

ونورس شاعرے اعتراض شیدا پسندیدہ این پیش مصراع خود رسانیدہ:۔

"منع بے طاقتیٔ سوختگاں تا حد ایست کہ سپند از سر آتش نہ تواند برخاست"

رائے سخن رس مخلص فرمود:۔

"چرا چنیں نہ گفت تا در برابر مطلع حاجی ایں ہم مطلع می شد"

"منع بیطاقتیٔ سوختگاں تا اینجاست کہ سپند از سر آتش نہ تواند برخاست"

خان آرزو در مجمع النفائس می نویسد:۔

"باعث بودن فقیر در شاہ جہان آباد دہلی اخلاص او است از مدت نبی سال تا الیوم سر رشتۂ کمال محبت و مودت را از دست نہ دادہ"

حکیم حسین شہرت می گفت :-

" دو مخلص اند :-

یکے مخلصِ کاشی ـــــــ دوم مخلصِ ہاشمی "

وفاتِ رائے انند رام در سنہ اربع وستین و مائۃ والف (سنہ ۱۱۶۴) اتفاق اُفتاد۔

خوش گو گوید :-

"دیوانِ غزلیات بقدر دہ ہزار بیت دارد پُر از الفاظِ رنگین و معانیٔ تازہ و حکایتے در نثر نوشتہ ہمیں مقفیٰ و رنگیں و نہایت معنی ہائے تازہ و تشبیہاتِ بلیغہ دارد و دیباچہ مرقعے نوشتہ کہ بخوبی آں ہیچ دیباچہ بہ نظر نیامدہ ایں سہ بیت از فکر ہائے خود بر سرِ تصویرے نوشتہ بود فقیر را وقتِ سیرِ مرقع بسیار خوش آمد ؎

برخطِ عارضِ تو باسعاں کُنم نگاہ — زاں سالکِ کس کتاب بخواند بہ نورِ ماہ

خال و خط است بر ذقنت یا بر آبِ — دارند سبز چند علوئی بہ گردِ چاہ

سہ آنتل ۱۲

گرداند عشق رنگ تو ای شوخ یا زر خطے است گردِ چہرۂ تصویرِ پادشاہ

ایں ابیاتِ مخلص بر مخلصانِ سخن عرض می شود ؎

نہ دہد گر الم جدائی ہا چیزِ خوبے است آشنائی ہا

ولہ

در جہاں از اصلِ کارِ ما کسے آگاہ نیست ایں مرقع را اگر تصویرِ عنقا نیم ما

ولہ

خوش نشینانِ خرابا تیم مخلص دور نیست ہم چو خُم با اہلِ تقوی گر نہ می جوشیم ما

ولہ

دیدیم غزالے دوشہ مشغولِ زیارت اُفتاد چو بر تربتِ مجنوں گذرِ ما

ولہ

ما و او حیرانِ احوالِ ہمیم لیلی و مجنونِ تصویریم ما

ولہ

نقل گر پیشت کنم مخلص شکایت می شود انچہ شد از صحبتِ اہلِ دول حاصل مرا

ولہ

ای بلبلانِ کردہ سفر جانبِ قفس تنہا گذاشتید دریں گلستاں مرا

ولہ

بہ گلشن چند سرو دیدم و فریاد سر کردم کہ یادم داد رنگیں صحبتِ یارانِ موزوں را

ولہ

عشق بازی میرزائی ہا بہ یادم می دہد اشک از مژگاں چکیدن عطرِ حسن باشد مرا

ولہ

میازار ای محبت باز چوں من ناتوانے را غریبے دردمندے بیکسے آزردہ جانے را
زحالِ بلبلِ مسکیں نہ داریم اطلاع امّا بہ پائے گلبنے دیدیم مشتِ استخوانے را

ولہ

می کُنی گاہے زمنظر جلوۂ درکار ہا دارد او سبحانہٗ آباد دولت خانہ را

ولہ

صاحبِ من غالباً عمداً ز حالم غافلی ورنہ سر خیلِ غلامانِ وفادارم ترا

ولہ

ہر طرف بلبلے غزل خوان است　　تکیۂ صائبا است خانۂ ما

ولہ

بعد مجنوں ہم چو من صاحب خراجے بر نخاست　　دارم از داغِ جنوں زیرِ نگیں ویرانہ ہا

ولہ

بُرد سودائے سرِ زلفِ تو از خویش مرا　　سفرِ دُور و دراز آمدہ در پیش مرا

ولہ

بہ کوئے پیرِ مغاں گشت رہنموں ما را　　خدا نصیب کُند عمرِ خضر مینا را

ولہ

بہ ظلم گیر ترا چرخ زیرِ بانس گرفت　　چہ رفتۂ بہ سواریٔ پالکی از جا

ولہ

حسن در قیدِ تماشائے تو افگند مرا　　کرد در خانۂ آئینہ نظر بند مرا

ولہ

گذشتی از نظر و بے تو زندہ ایم ہنوز ز شرم آب نہ گشتیم خاک بر سر ما

ولہ

کجا می رویم بے تو بہ گل گشتِ باغ ما آزردہ ماستم زدہ ما بے دماغ ما

ولہ

نہ بندد چوں کمر بر قتلِ فرہاد از ستم خسرو نہ دارد وارثے مسکین کہ گیرد خوں بہا شش را

ولہ

ساکنانِ شہرِ خوش آب و ہوائے الفتیم عشق می بارد چو کنعانے در و دیوار ما

ولہ

باغِ نظر فریبِ جہاں دامِ دیگر است آسودہ بلبلے کہ سرے زیرِ بال داشت

ولہ

ما نہ دیدیم بہ چشمِ خود آہ گریہ گویند اثر داشتہ است

ولہ

در چمن ہا بے گلے افتادہ ام بر سرم احسانِ بے بال و پری است

ولہ

زیں خوش نگاہ چند خراب است دل مرا — کشتم تمام جرگۂ آہو چریدہ است

ولہ

ہر طرف در کوچۂ زنجیر شور افتادہ است — موسمِ گل می رسد دیوانہ گردیدن خوش است
ماجرائے بلبل و گل شاہدِ احوال بس — از تو مخلص نالہ و از یار نشنیدن خوش است

ولہ

اے زلیخا خبرِ نکہتِ پیراہن گیر — غارت ایں قافلہ در سرحدِ کنعان شدہ است

ولہ

بر دلِ ما تیرہ روزاں صفِ مژگاں گذشت — آنچہ از فوجِ دکن بر ملکِ ہندستاں گذشت

ولہ

مسکنم پائے گلے بود ازیں بیش و کنوں — نیست پروانگیٔ سیرِ چمن یا قسمت

ولہ

چوں غزالاں فرقہ گردن کشیے بودش مطیع — قہر مانے ہم چو مجنوں کشورہا موں نداشت

ولہ

گر فتیم از تکاپ می گناہ است　　بہار از جانبِ ما عذر خواہ است

ولہ

عکسِ ابروئے او در آئینہ　　مسجدے در حلب نباشدہ است

ولہ

کارِ ہر کس نیست جاداون ترا بر سرِ چوگل　　بعد ازیں ای تیشہ سر بر سنگ زن فرہاد رفت

ولہ

کرد آباد[۱] آئینۂ عبرت احوال تو بس　　آرمیدن ہمہ گر خاک شوی دشوار است

ولہ

رحم کن بر خود میسا آزردہ جانے را بشور　　شعلۂ آواز بلبل خانۂ صیاد سوخت

ولہ

لالہ زار دامنِ صحرائے ناکامی نہ داشت　　اجر بادا دست و تیغے را کہ خونم پاک ریخت

۱؎ - نقلِ اصل ۱۲ -

ولہ

توبہ شوم است فصلِ گل گفتم بعد ازیں اختیارِ یاران است

ولہ

ایامِ بہار است بتاں مستِ تماشا اندیشہ ام از وضعِ دلِ خانہ خراب است

ولہ

از خطت شور در چمن اُفتاد بندہ پرور! ہنوز آغاز است

ولہ

دل چہ لذت بَرد بغیر از عشق نمکِ زندگی است شورِ مزاج

ولہ

از گدایان کوئے میکدہ ام بر لبم نیست جُز دعائے قدح

ولہ

پیر چوں گردیم در گلشن وطن خواہیم کرد خدمتِ رعنا جوانانِ چمن خواہیم کرد
تا جرِ مصریم ای کنعانیاں نذرِ شما است تحفۂ مانندِ بوئے پیرہن خواہیم کرد

خارِ خارِ تو گلے دارم کہ دوشِ از نازِ گفت ما ترا رسوا بہ عشقِ خویشتن خواہیم کرد

ولہ

طرفِ باغ از خانہ فصلِ گل خرامم می کشد می کشی در سایۂ تاک انتظارم می کشد
بلبلِ فرسودہ بالم گاہ گاہے در بہار عشقِ گل طرفِ چمن بے اختیارم می کشد

ولہ

سیہ مستانہ اشکِ من بکوئے یار می گردد چو آں بے کہ وقتِ شام در گلزار می گردد

ولہ

خوش نشینانِ چمن بارِ سفر می بندند عندلیباں ہمہ یک جا شدہ فریاد کنید

ولہ

کنم جاں پیش کش دل چو ابروئے تو جا گیرد بہ قیمت آشنا شمشیر را از آشنا گیرد

ولہ

مردمِ دنیا سماجت خواہ و من نازک مزاج اے خدا فضلے کہ استغنا خبر یابم رسد

۱۵:- نقلِ اصل ۱۲۔

ولہ

یعقوب رفت و روب بدہ چشم خانہ را کز گردِ راہ پیرہنِ یار می رسد
مخلص بشیرہ خانہ خم بادہ جوش زد موجِ شراب تا سرِ دیوار می رسد

ولہ

بگذشت بہار و زدم چاک چو گل جیب دیوانگیم آہ بہ سالِ دگر افتاد

ولہ

مبادا حلقہ صحبت زہم دگر باشد سخن ز زلفِ پریشانِ یار می گذرد

ولہ

ہر کجا ہست دلِ زار سلامت باشد یارب آں یارِ وفادار سلامت باشد
گر مناسب نہ بود آمدنم در کویت بندہ پرور بہ سرِ بازار سلامت باشد

ولہ

از قدش بر پا قیامت در جہاں گر نہ شد امروز فردا می شود

ولہ

زنقشِ بوسہ ام آں لعلِ شیریں چو یا قوتے بہ زیرِ مُہر باشد

ولہ

چوں منجّم دید طالع نامہ ام خندید و گفت "ایں پسر قایم مقامِ حضرتِ مجنوں شود"

ولہ

چہ دُور از بادہ گر تائب شدم پیرِ مغاں دہد چوں یاس روبیمار را ترکِ دوا گیرد

ولہ

در کنارِ خود چو شبنم بنیم آں خورشید را یک سحر گر گریۂ شب ہا بفریاد م رسید

ولہ

شبے کہ کوشش بر ہجومِ عشق بازاں تنگ بود دامن و دل بر سرِ رہ طرفہ باہم جنگ بود

ولہ

نہ گفت آہ کسے حالِ پیرِ کنعاں را بہ آں جوانِ غریبے کہ کاروانی بود

ولہ

چند سازد فقیر با حرماں خود بدولت قیاس باید کرد

ولہ

بہ تحریکِ نسیمے زُلفِ او زیر و زبر گردد ہزار افسوس امن از کشورِ ہندوستاں گم شد

ولہ

بہ باغ برگ و بر از شاخسار پیدا شد لوائے سبزِ قشونِ بہار پیدا شد
صفا نماند میانِ دو زلفِ او از خط دریں دو یارِ موافق غبار پیدا شد

ولہ

بہ طوفِ کعبۂ لبیک گویاں می روم مخلص کہ مینا ریزۂ دل ہا بود ریگِ بیابانش

ولہ

مغرور مشو فصلِ بہار ای چمن آرا فرداست کہ آشوبِ خزاں درپئے باغ است

ولہ

عبث زحمت مکش ای ابر در سیرابیٔ صحرا کہ ایں خدمت بود بر عہدۂ چشمِ ترِ عاشق

ولہ

ای نسیمِ صبح گر سوئے گلستاں بگذری از اسیرانِ قفس ہم سجدۂ درپائے گل

ولہ

شہریاں مست از بیاباں می رسم　　دست بر دوشِ غزالاں می رسم

ولہ

بلبلِ شوریدہ چوں من ندارد ایں چمن　　صد بہار آخر شد و من ہم چناں دیوانہ ام

ولہ

شورِ محشر چکیدۂ داغ است　　بے نمک نیستم کبابِ دلم
از من آدابِ عشق آموزید　　تربیت کردۂ جنابِ دلم

ولہ

بندہ ام خوش چشمِ خوبانِ بدل جا کردہ را　　صیدِ رعنا آہوانِ برّۂ مجنونِ خودم

ولہ

فصلِ گل دیوانگی ہا مقتضائے عقل بود　　مخلصِ ہر خیلِ رندانِ عاشقِ ہوشِ تو ام

ولہ

سیاحت پیشہ ام از بے ستونِ عشق می آیم　　حکایت ہائے شیرینی ز حالِ کوہ کن دارم

ولہ

شب کہ شد در مجلسش مذکورِ مظلومانِ چرخ　　گفت مخلص نامِ من ہم داد خواہے داشتم

ولہ

ازیں رہ بستہ ام بر بالِ طوطی نامۂ خود را　　کہ تا گوید بہ او، احوالِ زارِ من بہ جانی ہم

ولہ

کاش صرفِ دام سازد رشتۂ گلدستہ را　　ایں قدر زاں مہربان صیاد می خواہد دلم

ولہ

فصلِ شگوفہ ریزیٔ اجرام علوی است　　امشب ز عشقِ رخصتِ آہے گرفتہ ایم

ولہ

ہر کسے سودا بہ قدرِ ہمتِ خود می کند　　عالمے خواہانِ لعل و من خریدارِ دلم

ولہ

بہ کاغذ باد ماند در محبت کاروبارِ من　　کہ باشد در کفِ طفلاں عنانِ اختیارِ من
ازاں ہر لحظہ در بر می کشم سروِ گلستاں را　　کہ ایں رعنا جواں بسیار می ماند بہ یارِ من

ولہ

داری بچوں خودی سرِ اُلفت نہاں مکن ظلمِ صریح در حقِ خود ای جواں مکن

ولہ

حق تعالیٰ سلامتم دارد مخلص از قیس یادگارِ من

ولہ

گر چنیں می دہد زلیلیٰ یاد خونِ مجنوں بہ گردنِ آہو

. . . . . .

از ادب سر وی کُند تحریر "قبلۂ راستاں بہ قامتِ او
عکسِ چشمِ خوشت در آئینہ است آشنا می کُند در آبِ آہو

ولہ

قیامت بر سرم آوردۂ از شیون ای قمری تو خواہی بعد ازیں در باغ بودن با من ای قمری

ولہ

حقوقِ صحبتِ گل بر تو بسیار است ای بلبل مبادا از چمن غافل در ایامِ خزاں باشی

(۳۶)۔ مخلص:۔ ابنائے داس لاہوری از قومِ اردرہ میخپدہ خوش گو می نویسد:۔

"جوانے است خلیق، شفیق بسیار گرم جوش بدل ہا نزدیک بہ کسوتِ استعداد و قابلیت آراستہ، سررشتۂ انشا برسائی تمام بدست دارد و خطِ شکستہ بہ درستی می نویسد و در نویسندگی و کاردانی و معاملہ فہمی یگانہ است و در اجرائے کارِ خلق اللہ نہایت سعی بہ تقدیم میرساند در حینے کہ فقیر از کوہ کانگرہ بہ قصبۂ بٹالہ وارد شد او بہ تقریبِ خدمتِ منشی گری سرکارِ نواب ابوالبرکات خاں صوفی در آں جا بود ملاقات ہا بہ میاں می آمد بسیار مرد آدمی بہ نظر افتاد۔ مشق بہ طرزِ قدما درست دارد۔"

از وست در قصیدہ ؎:۔

دشمن از خوفِ نہنگِ تیغِ خوں آشامِ او ہم چو ماہیٔ سقفور از جہاں نایاب شد
ذرّہ کو سایۂ دستِ بلندت یافتہ پنجۂ تابِ پنجۂ خورشیدِ عالم تاب شد

ولہ

دریا ز عکسِ روئے تو شد کانِ آفتاب　　آئینہ از رُخِ تو شبستانِ آفتاب
با لُطفِ لفظ و معنیٔ حُسنت نہ می رسد　　کز بر فلک رود ہمہ دیوانِ آفتاب

ولہ

زاں بیشتر کہ ساقیٔ جامِ اجل چشاند　　از بادۂ انا الحق سرشار کُن دلِ ما

خوش گو می طراز دہ۔

"نواب ابو البرکات خانِ صوفی تخلص، غزلے طرح کردہ بودند فقیر خوش گو در مجلسِ ایشاں ایں بیت بدیہہ گفت کہ در بٹالہ شور اُفتادہ بود ؎

بجاست گر دلِ پروانہ طپیداں سوزد　　کہ شمعِ قامتِ خوباں ز نور ریختہ اند

مخلصِ مشارٌ الیہ نیز غزلے در جواب گفتہ کہ ایں دو بیت از آں است ؎

خمیرِ لعلِ تو از شہد و شور ریختہ اند　　دہانِ تنگِ تو از چشمِ مور ریختہ اند
جنونِ ما است بجوش از بہارِ فیضِ ازل　　گُلِ مراد بجیبم ز دُور ریختہ اند

برایں مصرع پیش مصرع رسانیدہ ؎

نہ در قلم رو نرگس نہ در قصبۂ زی　　"حلاوتِ لبِ جاناں و سحرِ چشمِ وی"

(۳۷)۔ **موزوں**:۔ راجہ رام نرائن از قوم کائیتھ سری باستو ساکنِ مک بفتح میم وسکونِ کافِ فارسی من توابعِ صوبۂ عظیم آباد در وقتِ تحریرِ این صحیفہ میر غلام حیدر بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ ترجمۂ موزوں از عظیم آباد فرستادہ بجنسہا دریں جا نقل کردہ می شود

"پدرِ موزوں رنگ لال دیوانِ سرکارِ نواب مہابت جنگ ناظمِ بنگالہ بود و بہ وفورِ شجاعت وسخاوت اتصاف داشت و در محاربۂ کہ نواب مہابت جنگ اعتبار و عمدگی بہم رسانید و رفتہ رفتہ بہ نیابتِ صوبہ داریٔ عظیم آباد بلند پایہ گردید و از عہدِ نواب مہابت جنگ تا ابتدائے ریاستِ عالی جاہ قاسم علی خاں بہ صوبہ داریٔ عظیم آباد قیام داشت در سنہ اثنین وسبعین ومائۃ والف (۱۱۷۲ھ) چوں رایاتِ شاہزادۂ عالی گوہر متوجہِ تسخیرِ عظیم آباد شد راجہ موزوں بپاسِ ادبِ سلطنت اول آمدہ ملازمت کرد و آخر آثارِ خلافِ توقع معائنہ کردہ بہ قلعہ برگشت و بہ جنگ پیش آمد و آں قدر تردّدات بہ ظہور رسانید کہ حصارِ عظیم آباد

محفوظ ماند و در محاربات صادق علی خاں عرف میرن خلفِ جعفر علی خاں
شجاع الملک ناظمِ بنگالہ با ملازمانِ شاہ زادۂ عالی گوہر راجہ موزوں
ملازمِ صادق علی خاں بود و چوں در سنہ اربع و سبعین و مائۃ والف
(۱۱۷۴ھ) نواب عالی جاہ قاسم علی خاں داماد نواب جعفر علی خاں
شجاع الملک کہ بر مسندِ نظامتِ بنگالہ نشست، راجہ موزوں را از صوبہ داری
عظیم آباد عزل کردہ مقید ساخت و ہر گاہ نواب عالی جاہ قاسم علی خاں
را با نصاریٰ انگریز محاربات پیش آمد و آخرِ ربیع الآخر سنہ سبع و سبعین
و مائۃ والف (۱۱۷۷ھ) از نصاریٰ شکست یافت راجہ موزوں را کہ
در قلعۂ منگیر حبس کردہ بود برآوردہ در ہماں سال بہ دریائے گنگ
غرق ساخت و آں گوہرِ یکتا بہ اصلِ خود رجوع کرد صاحبِ دیوان است
غزل طولانی می گفت و قوافیٔ زمین را استیفا می کرد و قتے کہ شیخ علی حزینِ
اصفہانی واردِ عظیم آباد شد راجہ موزوں بخدمتِ شیخ رسید و دیوانِ
خود را از نظرِ شیخ گذراند و موزوں تخلص عطا کردۂ شیخ است دیوان کہ

از نظرِ شیخ گذشتہ در اموالِ او کہ بہ ضبطِ قاسم علی خاں در آمدہ رفت
خدا داند چہ شد دریں ولا شخصے مسوّداتِ پراگندۂ او را و اشعارے
کہ از نظرِ موزوں اُفتادہ بود از جا بجا فراہم آوردہ دیوانے ترتیب

دادہ ایں نسخہ سراپا سقیم است رطب و یابسے دارد میر احسان علی بلگرامی
قریب دہ ہزار از دیوانِ او مطالعہ کردہ اشعارے انتخاب زد تتمۂ
دیوان را فرصتِ انتخاب نہ شد"

تا ایں جا ترجمۂ مرسلۂ میر غلام حیدر است، ایں اشعار کہ نوشتہ
می شود ہمان است کہ مذکور شد:-

روشن بود ز فیضِ خموشی بیانِ ما — باشد چو شمع شعلہ بجائے زبانِ ما
خوں در جگر نماند و خدنگِ تو می رسد — حیف است ایں کہ تشنہ رود میہمانِ ما

ولہ

سفید کرد غمت موئے مشکِ فامِ ترا — بدل بہ صبحِ سعادت نمود شامِ ترا
کنایتے گلۂ غصّہ و دشنامے — زیارنیست جوابے اگر سلامِ مرا

سخن چو عقدِ لآلی ز کلکِ موزونش ریخت نوشته اند ز آبِ گهر کلامِ مرا

وله

ز طبعِ خویش سخن سنج در گرفتاری است قفس نصیب بود بلبلِ غزل خوان را

وله

طوافِ کعبهٔ کویش ازاں سرگشته می آید که خضرِ راه سازد همتِ مردانهٔ خود را

وله

ضعیف نالیم آخر بکارِ من آمد که یار از اثرِ نالهام شناخت مرا

وله

پرورد چو مجنوں نمکِ شورِ جنونم بیروں نه رود شورِ تو از سلسلهٔ ما

وله

در راهِ تو از بال چه آید که فرماند چوں طائرِ تصویر ز پروازِ پرِ ما

وله

شکوهٔ دل بس ایں قدر موزوں آه بیگانه شد یگانهٔ ما

ولہ

مشاطہ شانہ بگرفت صد چاک شد دلِ ما　　آئینہ خواست آں شوخ حیرت فزود مارا

ولہ

در آب و آتشم از اشک و آہِ خود چو شمع　　بہ گرم و سردِ جہاں چرخ آزمود مرا
مگر گذشت بدل یادِ سرمہ سا چشمے　　کہ اشک از مژہ ہا می چکد کبود مرا

ولہ

ز شرمِ مجلسیاں آب گیرِ آتش بود　　پسندِ بادہ کشاں آمد ایں ادائے شراب

ولہ

چو شمع ہر کہ بہ بزمِ تو خویشتن را سوخت　　نمود حالِ دلی بر زبانِ سخن را سوخت

ولہ

خوباں ترا بہ جرمِ وفائے تو می کشند　　آگہ نبودہ کہ طریقِ زمانہ چیست؟

ولہ

شبے کہ دل بے روئے جاناں نالہ ہائے زار داشت　　شمع ہم بر حالتِ او گریۂ بسیار داشت

ولہ

صد قیامت بجہاں از قدِ رعنائے ہست — فتنہ ہا در نظر از نرگسِ شہلائے ہست
تا کجا در پئے عیبِ دگراں خواہی بود — عیبِ خود بیں اگرت دیدۂ بینائے ہست

ولہ

می خواستم کنم دل و جاں را نثارِ دو — حیف است این کہ ہر دو نیامد بکارِ دو
آشفتہ شد دماغِ من از بوئے نوبہار — یارب کجا است عطرِ نسیمِ دیارِ دو

ولہ

شمع از بہرِ چہ در بزمِ خموشش امشب — سوزِ آں را چہ شد و گریۂ بسیار کجا است

ولہ

در گلشنِ دہر آمدنِ من چو نسیم است — تا کردہ نفس راست بہ پیچم سفرے ہست

ولہ

شیشۂ ما را ز سنگِ سُرمہ گویا ساختند — دل فتاد از طاقِ ابرویش صد آبرو بجواست

ولہ

شبکہ در بزمِ تو پروانہ زہمت می سوخت　　کرد در شک آب مرا شمع زغیرت می سوخت

ولہ

گردنِ دعوی مکن ای شمع در محفل بلند　　رونقِ حسنِ تو آخر تا سحر خواہد شکست

ولہ

از اشک و آہ تا سروکارم فتادہ است　　آتش چو شمع در تنِ زارم فتادہ است

ولہ

کی تواں از دولتِ ناجنس گشتن بہرہ یاب　　چارۂ افلاسِ کس از زرِ ہم ماہی نہ شد

ولہ

در قفائش از دلم ہر گز حدیثے سر نزد　　گرچہ طوطی در پسِ آئینہ گویا می شود

ولہ

چہ خوش می گفت روزے از ہجومِ دردِ عریانے　　کہ دل را چاک باید کرد گر نبود گریبانے

بعد اتمامِ گلِ رعنا راجہ موزوں در عظیم آباد پٹنہ در حالتِ صوبہ داریٔ انجا کوت ثانی، سنہ سبع و ثمانین مائۃ والف (۱۱۸۷ھ)

۱۔ نقل ۱۲۔

فوت شد، مولف گوید ؎

تہی شد انجمن از نکتہ سنجاں — کہ راجہ رام نارائن بزد کوس
شفیق ارسائلے تاریخ پرسد — بگو "موزون فایق رفت افسوس"

(۳۸) موزوں :- راجہ مدن سنگھ جہاں آبادی از قوم کائستھ سکھ سینہ اصل وطنِ اسلافِ او قصبۂ جکولی از مضافاتِ چکلہ اٹاوا من توابعِ صوبۂ اکبرآباد، چند پشتِ آبادِ او، توطنِ شاہ جہاں آباد اختیار کردند، پدرش راجہ حکمت سنگھ منشی و دراوا خردیوانِ نواب غازی الدین خاں فیروز جنگ والدِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ خدیوِ دکن بود و در عہدِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ بہ منصبِ سہ ہزاری و مزید اعتبار بسر می بُرد مولدِ موزوں جہاں آباد در چہار سالگی بہ دکن نزدِ پدر آمد و چوں بہ سنِ رُشد رسید بخدمت استیفاءِ مالی سرکارِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ استیفاءِ مہمات نمود و در عہدِ نواب نظام الدولہ نواب ناصر جنگ شہید معزول شد و در

۱؎ :- نقل ۱۲ -

عصرِ امیر الممالک باز خدمتِ استیفا، باو بحال گردید و بعدِ انتقالِ
پدرِ خود در عملِ امیر الممالک از اصل و اضافه بمنصبِ دو ہزاری و
خطاب راجگی امتیاز یافت و در زمانِ نواب آصف جاہ ثانی دام
اقبالہٗ بمنصبِ سہ ہزاری و علم و نقّارہ و حراستِ قلعہ مصطفیٰ نگر
از توابعِ حیدر آباد سربرافراخت بعد یک و نیم سال نصاریٰ انگریز
از مچھلی بندر بہ ارادۂ تسخیرِ قلعہ آمدہ پیغامِ تخلیہ نمودند، راجہ بپاسِ
نمکِ آقائے خود استادگی کرد نصاریٰ قلعہ را محاصرہ کردند راجہ
بقدرِ طاقت در مدافعہ کوشید آخر نصاریٰ یورش کردہ قلعہ را گرفتند
و راجہ جنگیدہ دو زخم بندوق برداشت و بہماں زخم پنجم شوال سنہ
تسع و سبعین و مائۃ و الف (۱۱۷۹ھ) در چہل و نہ سالگی رخت ازیں عالم بربست دیوانِ او
بہ نظر آمد اقسامِ سخن از غزل و قصیدہ و رباعی و مثنوی ہائے مختصر
متعدد دارد امّا سخنِ او اکثر اصلاح طلب است اشعارے کہ بہ ترتیبِ
ردیف دریں جا گرفتہ شد از نظرِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی گذرانندہ و

به زیورِ اصلاحِ والامزین ساختہ ثبت اُفتادہ

کرد گلشن جلوۂ رنگینِ یار آئینہ را می رسد عرضِ قدمبوس از بہار آئینہ را

ولہ

سنگین دلت زابر و آتش زند بہ جانہا آرد شرار بیروں از تیغ ہا فساں ہا

ولہ

صیدِ ممتازم کہ از گیسوئے عنبر فامِ خود یار بردارد بدوشِ خویشتن دامِ مرا

ولہ

روکشِ کحل الجواہر کردم ای جانِ نگاہ خاکِ پائے خود گر از روئے کرم خوانی مرا

ولہ

مژہت ناوکِ بیداد نگاہت ایضاً خالِ تو مشکِ ختن زلفِ سیاہت ایضاً

ولہ

تا لبِ او بوسہ گیرِ نقشِ پائے یار شد ماہ را در خور نہ می گیرد کنارِ بامِ ما

ولہ

دم تیغِ نگاہِ او برّد دستِ مژگاں ز خوش غلافی ہا

وله

در بمن شاید کہ حرفِ لعلِ شیرینِ تو رفت در دہانِ آتشِ یاقوت گردد آب ہا
قفلِ یاس آئینۂ مفتاحِ امیدِ دل است بستگی ہا در گرہ دارند فتح الباب ہا

وله

ہست تلمیذِ نگاہت نفسِ جادو ہا شوخیٔ چشمِ تو سرمشقِ رمِ آہو ہا
روشِ قدِّ تو دیدند کہ دارند ز سرو دائم انگشتِ ندامت بہ لبِ خود جو ہا

وله

سنگیں شود از گوہرِ من پلّۂ میزاں با بحر بسنجند اگر حوصلہ ام را

وله

تا دید داغِ سینۂ ہجراں کشیدہ را سرمشقِ گل گرفت بہار از خزاں ہا

وله

ای ز مژگانت مشبّک سینہ ہا پردۂ بادام شد آئینہ ہا

باطن از آرایشِ ظاہر بری است ہست در ویرانہ ہا گنجینہ ہا

ولہ

تا خیالِ جلوہ ات آباد کرد جوش دارد شوخیِ حُسنِ پری در شیشہ ہا

ولہ

ما دعا کردیم باشی چشمۂ آبِ حیات بوسہ دہ از لبِ خود در جزائے خیرِ ما

ولہ

غنچۂ نیلوفرم طبعِ مرا ہر صبح دم می کُشاید مہرِ حسنِ عالم افروزِ شما

ولہ

گر ترا مہ کوزِ خاطر نیست آزارِ غلام بیع کردی ترکِ من در دستِ افغانم چرا؟

ولہ

عنایت نامہ را نائب مناب وحی می دانم نہ می دانم کم از الہام پیغامِ زبانی را

ولہ

عمرہا ما دیدہ بوسِ نقشِ پائش کردہ ایم خاکِ راہش را جواہر مُہرہ می دانیم ما

از زمینِ شعرِ ما پیداست دشتِ کربلا　　نسخۂ بے تابیٔ خونِ شہیدانیم ما

ولہ

عاشقاں را خاکِ کوئے یار معراج است و بس　　گل زمینِ باغ باشد آشیانِ عندلیب

ولہ

بہارِ خویش خزاں کُن بہار را دریاب　　بشونگارِ خودی آں نگار را دریاب
صفائے دل بہ طلب تا جمالِ خود بینی　　زحُسنِ آئینہ۔ آئینہ دار را دریاب
برنگ و بوئے گلِ ایں چمن چہ می نگری　　جگر شگافیٔ مژگانِ خار را دریاب

ولہ

آدمِ صاحب مروّت حیف در عالم کم است　　گر بسوزد سینہ ہا در چشمِ مردم نم کم است

ولہ

چوں نہ نازد آدمِ بہ طوبیٰ خود　　سایۂ سرو آں پری سیما است

ولہ

شب کہ یادِ ماہ رُوئے در دلِ من راہ داشت　　چشمِ گریاں از خیالش یوسفے در چاہ داشت

ولہ

بے جا کنند غمزدگاں شکوۂ فلک　　موزوں چہ فتنہ ہاست کہ در چشمِ یار نیست

ولہ

امشب از شمع چہ احسان نمایاں شدہ است　　بر سرِ مشہدِ پروانہ گل افشاں شدہ است

ولہ

بطِ دریں محفل چو مرغِ نیم بسمل می طپد　　بس کہ از شرمِ آبِ جانان من گل خوں شود[۵]

ولہ

آشنائے گریۂ بے اختیارم کردہ اند　　بے تکلف روکشِ ابرِ بہارم کردہ اند

ولہ

ہر قدر تلخی کند صہبا فزاید قدرِ قند　　از لبِ شیرینِ او دشنام شیریں تر بود

ولہ

از انتظار گشتہ مرا چشمِ تر سفید　　شاید کہ شامِ ہجر شود چوں سحر سفید

ولہ

۵- نقل ۱۲ -

بدستِ آسماں صد ناخنِ تدبیر از جا شد — کہ از سر رشتۂ لاینقطع یک عقدہ ام وا شد

وله

کجا با راست در پیشِ تو عشاقِ پریشاں را — بزلفِ عنبرینِ نازم کہ پہلوئے تو می آید

وله

قدِ موزونش خراماں گشت و ویراں کرد باغ — سروِ می گوید کہ دستِ زور بالا گفتہ اند

وله

ایں مغبچگاں ساغرِ سرشار فروشند — ساغر نہ بود آئینۂ یار فروشند

وله

آتیش جاناں دلِ بے تاب را واسوختند — از برائے کیمیا سیماب را واسوختند

وله

لبِ او گر دریں محفل تبسم آشنا گردد — دل از ما بوزگل، مستی زمی، آب از گہر گیرد

وله

چشم را واکن زمصرِ خویشتن آگاہ شو — یوسفے داری برو عشق از زلیخا دام گیر

ولہ

قدِ بلا انگیز و رفتارش علیٰ ہذا القیاس لب شکر افشان و گفتارش علیٰ ہذا القیاس

ولہ

الٰہی جلوہ گر کن در نگاہ بر دوشش[۱۵] دعائے آرزو داریم در صبحِ بناگوشش

ولہ

مرا دلے ست کہ گر دید از جہاں فارغ ولے نشد ز ہوا داریٔ بتاں فارغ

ولہ

از فراقِ یار رنجورم تکلّف بر طرف در ہلاکِ خویش معذورم تکلّف بر طرف
گر پریشاں گفتہ ام موزوں ز حرفِ ما مرنج از نگاہِ یار مخمورم تکلّف بر طرف

ولہ

در تنگِ نائے نامہ گنجد بیانِ شوق قاصد گر بہ وام بگیرد بیانِ شوق

ولہ

۱۵۔ نقلِ اصل ۱۲۔

تلاشِ رفعتِ خود مایۂ پشیمانی است کہ فیل بہرِ بلندی فشاند بر سرِ خاک

ولہ

آفتابِ محشر از رخسارِ تابانت خجل شورِ محشر نیز از جوشِ نمکدانت خجل

ولہ

کہ دارد در جہاں امشب تمنائے کہ من دارم ہلالِ ناخنے بر دل زاں پیماں شکن دارم

ولہ

از اخگر و سپند طپیدن خریدہ ایم از آبشار و ابر چکیدن خریدہ ایم
داریم پیشِ یار بہم شرم و شوق را از آئینہ نہ دیدن و دیدن خریدہ ایم
در آرزوئے ایں کہ رکابِ بتاں شویم از ماہِ نو بقدر خمیدن خریدہ ایم

ولہ

زبسکہ خویش می بالم بہ پیراہن نمی گنجم سراپا حسنِ بے رنگم بما و من نمی گنجم
خرد تا کی تواند کرد پاسِ عشق رسوایم چراغِ محشرافروزم کہ در دامن نمی گنجم

ولہ

پردہ برکش بیادر آغوشم　　ہم چو آئینہ روبراہِ توام

ولہ

حُسنِ او بے نقاب می بینم　　روکشِ آفتاب می بینم

ولہ

بودیم سحر خیز بدامانِ شبِ زلف　　کردیم نیازِ تو دُعا بلکہ اثر ہم

ولہ

گرچہ از بندِ خویش آزادم　　بندۂ سروِ سرفرازِ توام

ولہ

بسکہ من شیفتۂ چشمِ سیاہے شدہ ام　　سُرمہ گوں پرتوِ مہتاب شود بر بامم

ولہ

مجنونم و کارے نبود بامہ و سالم　　ہر شام زابروئے تو در سیرِ ہلالم
چینید بدستِ مژہ اثمارِ تجلّی　　کز چشمۂ خورشید خورد آب نہالم

ولہ

چو مار دیده که نرسد ز ریسمانِ سیاه ز شکلِ آں سرِ زلفِ سیاه می ترسم
بیانِ حالِ دلِ خویشتن چگونه کنم ز بے دماغیٔ آں کج کلاه می ترسم
جفائے اوست گوارائے طبعِ من موزوں من از تبسّمِ عذرِ گناه می ترسم

ولہ

اسیرِ زلفِ مشکینِ تو ریحاں بلکہ سُنبل ہم خرابِ خندۂ آں لبکِ دری بل غنچہ و گل ہم

ولہ

صبح دم چوں دست در جامِ شراب انداختیم پنجہ گیرِ آبروئے آفتاب انداختیم

ولہ

خواہم بہ خیالِ رُخِ آں سیم بر اُفتم آئینہ شوم، آب شوم، بیخبر اُفتم

ولہ

مائیہ سودے کہ می جستم بہ نقصاں یافتم گوہرِ گم کردہ را در چشمِ گریاں یافتم

ولہ

سخت حیرانم چساں بر خود گوارہ کردہ حالِ عاشق را چو زلفِ خود پریشاں داشتن

ولہ

وقتِ پرواز دریں باغ خزاں دیدہ نماند　　پر زنی تا بہ کجا میلِ قفس کُن بس کُن

ولہ

بر سرِ کوئے تو رفت آئینہ پُرسانِ رُسل　　چید گل از چمنِ حُسنِ تو داماں داماں

ولہ

ای جانِ جاں ز محفلِ اہل وفا مرو　　مانندِ شمع صبح دم از پیشِ ما مرو

ولہ

نرگسِ ایں چمن توئی دادِ نگاہ دادۂ　　غنچۂ لالہ ہم توئی عرضِ کلاہ دادۂ

ولہ

بروزِ حشر در خیلِ شہیداں سرخرو آیم　　ز دستِ من اگر جانان گیرد بیرہ پانے

ولہ

ریخت بر زخمم نمک ہا لعلِ خندانِ کسے　　زخم گفتم بر غلط گفتم نمک دانِ کسے

دامنِ آشفتگی از دست تو انم گذاشت　　یاد می آید مرا زلفِ پریشانِ کسے

ولہ

می کُند صیدِ خود ایں کج کُلہاں را آسان　　آفریدہ است خدا آئینہ دامِ عجبے

ولہ

سبقِ سرمہ ز چشمِ تو مرا از برشد　　وقفِ خاموشیم ای لعلِ سخنداں سندے

ولہ

نگاہِ او دہد جامِ شرابِ ناب پی در پی　　گُلستانِ دلم را می کُند سیراب پی در پی
چہ ساں از مرہمِ زنگارلب ہا را بہم آرد　　کہ زخمم می خورد از تیغِ ابرو آب پی در پی
مگر آں گوہرِ نایاب از جائے بدست آمد　　کہ می گردد بگردِ خویشتن گرداب پی در پی

(رُباعی)

ایں دل کہ ز جامِ بیخودی مستِ کسے است　　آماجِ خدنگِ جستہ از دستِ کسے است
در آمد و رفتم اختیارے نہ بود　　چوں کاغذِ بادرشتہ در دستِ کسے است

(۳۹) ۔ مشرب :۔ اکبر آبادی سلمہ اللہ تعالیٰ از قومِ کائستھ است، بھورے سنگھ نام داشت الحال خود را بہ رام سنگھ مشہور کردہ

مشرب و مشربی ہر دو تخلص می کند شاگردِ محمد مقیم آزاد کشمیری الاصل اکبر آبادی الوطن است کہ ترجمۂ او در حرف الف گذشت زبانِ خوبے بہم رسانده بہ مشق شعر می پردازد و بین الاقران رایتِ امتیاز می افرازد چندے در مرشد آباد بنگالہ بسر می برد والحال در سرکارِ نواب شجاع الدولہ نیشاپوری ہمراہ میرزا حیدر بیگ نوکر است، مشرب غزل در زمینِ اساتذہ کم طرح می کند می گوید:-

"چرا قافیہ ورد یفے کہ در حصۂ دیگرے رفتہ باشد اختیار کردہ شود"

گویا غنیمتِ کنجاہی از زبانِ او می گوید:- ؎

نہ شود طبع بہ اقبالِ تتبع راضی در زمینِ دگرے خانہ بنا نتواں کرد

مشرب در مینخانۂ سخن می کشاید:- ؎

زابلیس آں بے خرد کم نہ باشد کہ در پیشِ او قدرِ آدم نہ باشد

ولہ

در قفس از فکرِ آب و دانہ آزادیم ما　　گوشہ گیریم از دعا گویانِ صیادیم ما

ولہ

ندیدہ ایم رحش آں قدر کہ روزِ جزا　　تواں شناخت کہ ایں ظالم است قاتلِ ما
ز جنگ کردنت ای ترکِ جنگ جو شادیم　　کہ گاہ گاہ شوی زیں سبب مقابلِ ما

ولہ

ممسک از خستِ خود صورت ہمیانِ زر است　　ہر چہ دارد ہمہ از بہرِ دگر ہا دارد

ولہ

مشربی آں چہ دلم خواست نہ شد　　می شود آنچہ خدا می خواہد

ولہ

سینہ بختم ولے از راستی قدرِ دگر دارم　　چو میلِ سرمہ جا در دیدۂ اہلِ نظر دارم

ولہ

خوار ئیے نقشِ پا ملاحظہ کن　　بے وقاری بود زمیں داری

حضرتِ آزاد مدظلہ العالی فرمودند:-

"وقار" کہ در لغت آہستگی را گویند دریں جا مناسب نیست چنیں باید وسع

ہست بے عزّتی زمیں داری "

خواری و بے عزّتی مترادف اند۔

(۴۰)۔ منشی :۔ لالہ فتح چند برہان پوری سلمہ اللہ تعالیٰ از قوم کائیستھ است طبعِ درست دارد و فکرِ سخن بہ طرز شوکتِ بخاری می کند با مولف در دولت خانۂ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی آشنا شد و مکرر بہ غریب خانہ آمد، عزیز کسے است سلامت باشد ؎

نیست آسایش بہ منزل جانِ زخود رستہ را ہر قدم دام است نقشِ پا شکارِ جستہ را

بسکہ از شرمِ تو در پرواز رنگِ گلشن است رشتۂ نظارہ بندد در ہوا گل دستہ را

دیدہ و دانستہ می گوئی دلِ منشی کہ بُرد نیست زیبا عرض کردن معنیٔ دانستہ را

ولہ

طالعِ برگشتہ باشد بلاگرداں مرا گردشِ ایام گردد خود بخود قرباں مرا

ولہ

زاشکِ سرخ و رُخِ زرد چوں گلِ رعنا　　تمام عمر بہارِ گل و خزاں دیدم

ولہ

جہاں بہم زدم تا حُسنِ نیرنگی طلب کردم　　بَری می خواستم تا راجِ بازارِ حلب کردم
ہنوز از عُہدۂ شکرِ جنوں بیروں نمی آیم　　زہر چاکِ گریباں غنچہ ساں گر طرح لب کردم
بود اطفال را بسیار با دیوانہ ہا اُلفت　　جنونِ ساختہ بہرِ تماشائیش سبب کردم

ولہ

بیادِ شوخ چشمے خانہ بر دوشم ازاں باشد　　حصیرِ خوابگاہم سایۂ مژگانِ آہو ہا

حرف النّون

(۱۴۱) - نَدرت :- لالہ حکیم چند تھانیسری در سخنش ندرتے است و در طبع قدرتے۔

خوش گو گوید :-

"از قوم بیس و نسلِ لالا ہردے رام" قانون گوئے" پرگنہ تھانیسر در ہند کہ از قدیم جائے عظیم است، جوانے است قابل و دل چسپ

خوش منش عزیزِ دل ہا مقبولِ محفل ہا خیلے بہ سنجیدگی و برگزیدگی موصوف
و بہ سخنوری و لطیفہ گوئی معروف از آغازِ شبابِ او و فقیر خوش گوہم
ربطِ معنوی داشتہ و بہ اتفاق بہ خدمتِ مولوی محمد عابد اخلاقِ ناصری
می خواندیم و در جنابِ حضرتِ سرخوشِ میکدہ سخن مشق گذرانیدہ ہم
مشق و ہم طرح بودیم و گلِ یک گلستان و جزو یک دیوان بودہ اوقات
بہ سیر و تماشا بسر می بردیم اما در علم اسبابِ موافقِ قابلیت از ناتوانی
بینیٔ روزگار غدار نصیب نہ شد تا مدتے در محفلِ بخشی الملک
امیر الامرا صمصام الدولہ از نزدیکان بودہ ہماں موافقِ قسمت
یک اسامی عوضی پنجاہ روپیہ کہ در فرقۂ والا شاہیان یافتہ بود تا حال
بہ حال دارد و گذران می نماید طبعے بس بلند و ذہنے رسا دارد و وقت
در طبعش بسیار یافتہ می شود با مذاقِ تصوف آشنائی بہم رسانیدہ بارہا
صحبتِ میرزا بیدل و شاہ گلشن مرحوم و خانِ آرزو و دیگر شعرائے نامدارِ
وقت دریافتہ و فیض ہائے بسیار برداشتہ از مستعدان و معنی بندانِ روزگار ما

است ترجمۂ "دہم اسکند" یعنی باب دہم کتاب بھاگوت کہ در ہندیان اعتبارِ تمام دارد و متضمنِ حالات کشن است کہ او را مظہرِ خاص می دانند درزمین "شیرینِ خسرو" چہارده ہزار بیت خوب و رنگین و دل نشین نظم کرده و در آں وقت کہ مقیدِ فکرِ آں مسوده بود ہر روز بہ سمعِ فقیر می رساند ایں بیت در جاے کہ کشن کوہے را بر انگشت برداشتہ و خود را تا ہفت روز از صدمۂ شدتِ بارش کہ نمونۂ قیامت بود محفوظ نگاه داشتہ گفت و خیلے قبول یافتہ الحق بسیار بہ رتبہ واقع شدہ و آں ایں ست :-

سُبک برداشت آں کوہِ گراں را چو ماہِ نو بر انگشت آسماں را

و دیگر مثنوئ "ذرّہ و خورشید" دو ہزار بیت، اوائلِ مشقِ اوست و ہفت صد بیت "ساقی نامہ" بنامِ نواب صمصام الدولہ امیر الامرا بسیار بخوبی و رنگینی و شستگی و روانی و قصائد در مدحِ نواب صدر الصدور میر جملہ ترخانِ سمرقندی و دیگر امراءِ وقت و اشعارِ غزل قریب پانزده ہزار بیت دارد و در نثر کہ خیلے پاکیزہ و رنگین می نگارد نسخۂ

"شش جہت" نام قریب پنج ہزار بیت ترتیب دادہ بہر حال از مغتنمات روزگار است"

ازوست :-

تا خود مقیدِ من و مائی ز خود برآ ای بندۂ خیالِ خدائی ز خود برآ

ولہ

بشیریں می زدی پیمانۂ پرویز ازیں غافل کہ آخر خنجرِ شیرویہ خونِ کوہ کن گیرد

ولہ

سخنور در لباسِ فقر ہم جوہر نما باشد نیام ذوالفقارِ حیدری از بوریا باشد

ولہ

می زند دم از مسیحا خُم ز پہلوئے شراب زندہ سازد مردۂ صد سالہ را بوئے شراب

ولہ

سوزد بہ خاک ہم ز تپِ عشق تن مرا چوں صبح آتشے است نہاں در کفن مرا

ولہ

گلستاں می شود صحرا بود گر جامِ می در کف　　بزنگِ عینکے سُرخی کہ در پیشِ نظر باشد
زباں در کام دزدیدن صفائے دل کُند پیدا　　درآں محفل کہ عیبِ یک دگر گفتن ہنر باشد

حرف الواو

(۴۲)۔ **ولی**:۔ از قومِ ہنود بود، و بہ "منشی گری" سرکارِ شاہزادہ دارا شکوہ قیام داشت و از اثرِ صحبت و تربیتِ ملا شاہ بدخشی با اصطلاحاتِ صوفیہ آشنا شد و تخلصِ خود ولی قرار داد حرف از تصوف بسیار می زند از وست۔ (رُباعی)

در خود بہ نگر کہ جان و جانانہ توئی　　در مجلسِ خود چراغ و پروانہ توئی
تا چند بہ گردِ خانہ گشتن شب و روز　　در خانہ در آ کہ صاحبِ خانہ توئی

ولہ

مطلوبِ تو ہست با تو ای طالبِ ذات　　موجود بذاتی نہ بہ آیات و صفات
ایں چاہِ خودی را دو سہ گز گر کنی　　در خانۂ خود بیابی آں آبِ حیات

(۴۳)۔ **وارستہ**:۔ مولدِ او سیالکوٹ از توابعِ لاہور است

لہذا نام "وسیال کوٹی مل" بود از ابتداءِ سنِ شعور ذوقِ سخن بہم رساند و در نظم و نثر رتبۂ شائستہ پیدا کرد و رسائلِ مفیدہ نوشت از آں جملہ رسالۂ "مصطلحات الشعراء" در دیباچۂ آں می نویسد:-

"بندہ وارستہ بہ محض سرنوشتِ ازلی محوِ مطالعۂ دواوینِ فصحا بودم دل و جاں را وقفِ عشقِ نوخطانِ الفاظ و معانی می نمودم اکثر محاوراتِ غریبۂ پارسی زبانان در اشعارِ فصاحت باز دیدم و بہ تحقیقِ آں کمرِ سعی چست بربستم ہر چند گردِ کتبِ لغات گردیدم نفحۂ معانی از آں نہ شنیدم ناچار رجوع بزباں دانانِ ایراں دیار آوردم و پانزدہ سال دریں تلاش بسر بردم انچہ از زبانِ آں جماعۃ شنیدم برائے انتفاعِ جمہورِ سخن پردازان خواستم در حیزِ کتابت درآرم لہذا آں را با بعضے لغاتِ غریبہ باوصفِ آں کہ معانی در نسخِ لغات و شروح و دواوین و مثنویاتِ قدما مرقوم

است جہتِ سہولت طلبہ دریں صحیفہ مرقوم نمودم و ایں نامہ را بہ مصطلحات الشعراء کہ مفید تاریخِ (۱۱۱۸ھ) شروعِ تالیف است موسوم گردانیدم۔"

مردِ قصیر القامتہ بود و زبانِ گزندہ داشت اکثر معاصرانِ خود را ہجو کرد معاصرانِ ہم در خدمت گذاری کمی نہ کردند مثلِ میر محمد علی رائج بیالکوٹی و شیخ نور العین واقفِ بٹالوی و دیگراں از وطن برآمدہ جہاں آباد و جاہائے دیگر را سیر کرد و جماعتِ موزوناں را برخورد تذکرۃ الشعرائے نوشت و بر اکثرِ آں ایراد گرفت گویا اعتراض نامہ ایست، امّا ایں تذکرہ بہ نظرِ فقیر نہ رسیدہ از زبانِ شاہ عبد الحکیم حاکمِ حقیقتِ آں استماع یافت، آخرِ حال بدیرۂ غازی خاں کہ قریبِ ملتان است رفت و درہماں جا سنہ ثمانین و مأتہ و الف (۱۱۸۰ھ) رخت ازیں عالم بربست صاحبِ دیوان است امّا اشعارِ او بہ مولف نہ رسیدہ مگر ایں بیتِ او در رسالۂ "جوابِ شافی" کہ ذکرش می آید بہ نظر در آمد ؎

نیست درد ہر زبان بازی اگر مائیہ درد
"تلخ" از چہ رو جامۂ تلخ است بر سوسن را

"تلخ" بہ معنائے سیاہ است میرزا صائب گوید ؎

گر نہ دارد ماتمِ ایمانِ ایں دل مُردگاں از چہ دارد جامۂ خود کعبۂ اسلام تلخ

وآرستہ رسالہ دارد "جواب شافی" نام۔ درعنوانِ آں می نویسد کہ:۔

"در شہور سنہ ہزار و صد و شصت و سہ (۱۱۶۳ھ) کہ خانِ سخن داں حکیم بیگ خاں حاکم تخلص از دہلی بہ لاہور تشریف فرمود بندہ وآرستہ بہ حکمِ دیرین محبت ہا بہ دیدنِ خان سرے کشیدم و از دیوانش چشمِ آب دادم دیدم بر حواشیٔ صفحات ایراد ہائے وارد و غیر وارد مرقوم است و بر اکثر ابیات کہ از وصمتِ منقصت خطِ آزادی دارد خطِ بیزاری کشیدہ قطعِ نظر از جہاتِ دیگر از ورے کہ معترض درآمدہ راہِ درآمد ندارد، و از ہر بابے کہ قصد کردہ در سخن گرفتہ است بیک دیدن پائے نظر از جا رفت و چشمِ دل را حیرت رو نمود بعد از استفسار معلوم شد کہ چراغِ ایں اعتراضات بر کردۂ شعلۂ ادراکِ سراج الدین علی خاں آرزو ست زادِ تحقیقہٗ۔

مرا کہ باستماعِ صیتِ سخنوری و مطالعۂ بعض مصنفاتِ بلاغت آیاتِ
آں جناب غائبانہ معتقدم و بہ جامعیتِ کمال و کمالِ جامعیتِ
آں سراجِ منیرِ شبستانِ گفتگو اعتقادِ جازم دارم سخت استعجاب روداد
و تعجبے کہ از مشاہدۂ رسالۂ مسمّیٰ "بسراجِ منیر" کہ در خاتمۂ آں گرفتے
چند بر اشعار و فقراتِ منیرِ لاہوری رقم شدہ داشتم باضعافِ مضاعف
رسید ۵ (ع)

حیرتم روداد از جائے کہ جائے حیرت است

خانِ حاکم بر سرِ استبداد آمدہ بہ استدلال دفعِ اعتراضاتِ مزبور مبالغہ
را از حد بُرد بلے حق بہ جانب داشت کہ سخنہائش بر خاکِ بیداری می
اُفتاد من کہ بہ اظہارِ عیبِ غیر بہ عرضِ کمال کوشیدن عرضِ خود بُردن
می دانم و ایں کمال را نقصانِ کمال می شناسم از قبولِ ایں امر پہلو تہی می
کردم چوں اقتراحِ خانِ دیریں آشنا از حد گذشت اعلاءً للحق رفعِ
تشکیکاتِ اشعارِ خانِ حاکم نمودم و صحتِ سخنانِ منیر بہ ایرادِ دلائلِ محکمہ

مدلل و مبرہن ساختم۔"

چند سوال و جواب ازیں رسالہ برچیدہ دریں صحیفہ ثبت می شود کہ کیفیتِ آں بہ ناظراں چہرۂ وضوح نماند:۔

حاکم

ای کہ داغت ز ازل نور بر اعضائم بود کافرم غیر تو گر ہیچ تمنائم بود

ارشاد شدہ:۔ نور بر کردن است نہ تنہا نور بر۔"

التماس ایں کہ:۔ ہر دو آمدہ، اول معروف است، دوم صانبا گوید:۔

می رسد آزارِ بد گوہر بہ نزدیکاں فزوں نور بر زخم از نیامِ خود بود شمشیر را۔"

حاکم

کلکم بہ وصفِ ابروئے پرچینِ او بکف چو شاخِ آہو است ز سر تا بپا گرہ

حکم شد:۔ شاخِ آہو گرہ ندارد۔ پیچ و خم دارد۔"

اساتذہ گرہ ثابت کردہ اند، چناں کہ صانبا گوید:۔

عُقدۂ حرص از مرورِ زندگی گردد زیاد　　شاخِ آہو پُر گرہ از کثرتِ سیالِ خود است"

حاکم

زذوقِ نامۂ آں شاہ بازِ کبک خرام　　چہ دُور بال زند گر کبوترِ تصویر

رقم شدہ :۔ کہ معشوق را شاہ باز گفتن از چہ راہ است؟"

از راہے کہ خواجہ حافظِ شیرازی و صائبا کہ گفتہ اند ۔

حافظ

یار دارد سرِ آزردنِ حافظ یاراں　　شاہ بازے بہ شکارے مگسے می آید

صائبا

دارم امید آں کہ شود طبلِ باز گشت　　آوازِ دل طپیدنم آں شاہ باز را۔"

حاکم

بر قلبِ ما خونیں دلاں گر نیست شبخونش ہوس　　چشمِ تو می خواہد چرا شمشیرِ مژگاں در بغل

آب گیری شمشیرِ اعتراض بریں آب است کہ شمشیر در بغل خوابیدن

نشانِ احتیاط بود، شبخون کنندہ را مناسب نیست ۔"

مناسب است، بایں معنی کہ مہیائے خوں ریزست کہ در جامۂ خواب ہم شمشیر را از خود جدا نمی کند، چناں چہ کلیم گوید ؎

بنازم ترکِ چشمت را کہ ترکش بستہ می خوابد بخوں ریزِ اسیراں ایں چنیں باید میاں بستن

حاکم

نہ ہر طبعِ روشن سخنور شود نہ ہر قطرۂ آب گوہر شود

فرمودہ اند:— گوہر سخن را تواں گفت نہ سخنور را؟"

می تواں گفت، بمذہبِ میرزا صائب کہ مقتدائے اہلِ فن است، می گوید ؎

نیست غم اہلِ سخن را از جفائے روزگار بشکند گر ساغرِ گوہر، بریزد آب را

حاکم

گنم چو قسمتِ اعضا بیادِ آں مژۂ زخم حوالۂ جگرِ خویش بر کتارہ کنم

استفسار کردہ اند:— خصوصیتِ جگر با کتارہ چہ باشد؟"

خصوصیتے کہ میرزا صائب باد ریں شعر (۵)

دلیر می روی از پی سیاه چشماں را کتارہ نگہت بر جگر نیامدہ است

وحضرت امیر خسرو را قدس سرہ العزیز دریں بیت (سہ)

سر آں دو چشم گردم کہ چو ہند واں ہزن ہمہ را زنوک مژگاں زدہ بر جگر کتارہ

ملحوظ بودہ۔ ہماں تخصیص دریں جا است و با وصف عموم زخم شمشیر با جمیع اعضا خصوصیتہ بسر و گردن در اشعار واقع است کذلک تخصیص کتارہ و خنجر بہ جگر و سینہ است، شعر مشہور فردوسی طوسی مثبت ایں حرف است، سہ:-

بروز نبرد آں یل ہوش مند بہ شمشیر و خنجر بہ گرز و کمند

بُرید و درید و شکست و بہ بست یلاں را سر و سینہ و پا و دست"

بندہ شفیق عرض می کند کہ:-

حاکم۔ اول زخم مطلق را بر اعضا قسمت کرد بعد ازاں جگر را حوالۂ کتارہ کرد ایں خصوصیت را وجہے می باید۔

میرزا صائب و امیر خسرو اول تقسیم نہ کردہ اند بلکہ

ہمیں رسیدنِ کتارہ برجگر آوردہ اند و قاعدۂ شعرا است
کہ رسیدنِ زخم بر اعضائے رئیسہ مثلِ سر و دل و جگر بخصوص
ذکر می کنند و جہ خصوصیت ایں کہ زخمِ اعضائے رئیسہ بیشتر
مہلک است ازیں جا بوضوح رسید کہ اعتراضِ خانِ آرزو
بہ جواب وارستہ مدفوع نہ می تواند شد و قولِ فردوسی
کہ در آں "لف و نشر" مراعات کردہ از عالمِ دیگر است۔
اجوبۂ کہ وارستہ از اعتراضاتِ خانِ آرزو بر اشعارِ نیر بہ قلم
آوردہ از آں ہم جوابے نوشتہ می شود۔
نیر در صفتِ باغ گوید ؎:۔

شدہ از شاہدانِ آتشیں رو سیہ چشمی نصیبِ لالۂ او"

گرفت ایں کہ :۔

لالہ رو، و لالہ رخسار شہرت دارد بخلافِ لالہ چشم کہ نہ در ہیچ کتابے
بہ چشم دیدہ شد و نہ از ہیچ زبانے بہ گوش رسیدہ"

دیدہ وران جید البصر روشن تر از روز است کہ
نیر "لالہ چشم" نہ گفتہ بلکہ تشبیہ لالہ بہ چشم کردہ و تشبیہ لالہ بہ
چشم خاصتہ در "سیہ چشمی و خونین چشمی" در کلام اعیان
بسیار است چناں چہ طغرا گوید، بل نیر و طغرا را در یں
مضمون توارد افتادہ۔

طغرا گوید ؎

دور آں صنمے چوں بت بنگالہ ندارد　　گلزار سیہ چشم تر از لالہ نہ دارد

محسن تاثیر فرماید ؎

از تو گل بر بستر از درد فراق افتادہ است　　لالہ بیمار تو سے خویش بطاق افتادہ است

ولہ

گلشن کہ بے تو دیدۂ خونیں ز لالہ داشت　　از ہر یکے بوصف تو چندیں رسالہ داشت

محمد قلی سلیم گفتہ ؎

کردم سلیم آخر قطع نظر ز خوباں　　چوں لالہ داغ کردم ایں چشم خون فشاں را

حرف الہا

(۴۴)۔ ہنّدو :۔ متھرا داس، در عہدِ صاحب قرانِ ثانی، شاہ جہاں پادشاہ در بنگالہ بسر می برد و وقتے کہ خانِ زماں حاکمِ بنگالہ او را حبس کرد دراں حالت غزلے بہ حکیم رُکنا مسیحِ کاشی فرستادہ ایں ابیات ازان است ؎ :۔

سلامِ من کہ رساند حکیمِ رُکنا را — زدردِ من کہ خبر می دہد مسیحا را
منم فتادہ بدامِ بلا ز جرمِ سخن — سخن اسیرِ قفس کرد مرغِ گویا را
شفاعتِ منِ کافر مگر مسیح کند — کہ بر مسیح تولّا بود نصاریٰ را

ولہ

دستِ ما تا گرفت دامنِ دوست — دیگر از آستینِ ما بہ گریخت

(۴۵)۔ ہُنر :۔ تخلص گیان رائے اصلش از قصبۂ حجر من مضافات شاہ جہاں آباد است ولادتِ او در دولت آباد دکن در شہورِ سنہ ثمان وعشرین و مائۃ والف (۱۱۲۸ھ) واقع شد

جدّش به دیوانیٔ نواب قلیچ خاں بہادر خسرپورہ خلد منزل بہادر شاہ مامور بود۔ ہمراہِ او وارد دکن شد۔ والدِ او اوائلِ حال به واقعہ نگاریٔ محالات جاگیرِ نواب مذکور سرفرازی داشت بعد ازاں به منشی گریٔ "سید عالم علی خاں برادر زادۂ امیرالامراء حسین علی خاں و دیگر تعلقات پادشاہی بسر بُرد و در عہدِ نواب آصف جاہ طاب ثراہ به پیشِ دستیٔ "حضور نویسی" سربلندی یافت ہم چشماں بنا بر قربِ منزلت حسد بُردہ در سنہ اثنین واربعین ومائتہ والف (۱۱۴۲ھ) مسموم کردند نوابِ قدر شناس (آصف جاہ) رعایتِ ارث کردہ تا ہشت ماہ خدمت را به کسے نہ داد و عنایت نامۂ طلب به گیان رائے پسرش فرستاد به تعلقۂ پدر سرفراز نمود و به ہنگامِ عزیمتِ شاہ جہاں آباد تعیینِ صاحبزادۂ بلند اقبال نواب نظام الدولہ (ناصر جنگ "شہید") ساخت وقتے کہ نواب معاودت فرمودہ داخلِ بلدۂ

اُورنگ آباد" گردید۔

گیان رائے قصیدہ گفتہ بوساطتِ یکے از باریابانِ حضور گذرانید کہ مطلعش این است ؎

بہار بسکہ اثر کرد در بسیطِ جہاں　　نماند در چمنِ روزگار نامِ خزاں

نواب قدردانی نمودہ قریب بود کہ بہ تعلقۂ سابق سرفراز سازد کہ دریں اثناء نواب متوجہ تنبیہِ بالاجی مرہٹہ شدہ کوچ بہ سمتِ پٹن فرمودہ و گیان رائے بنا بر عدمِ سرانجام در رکاب رفتن نہ توانست و چوں مراجعتِ لشکر اتفاق اُفتاد و دامنِ دولت والا برگرفت و در چہاؤنی برہان پور قصیدۂ مشتمل بر تاریخِ جلوسِ احمد شاہ پادشاہ در سنہ احدیٰ وستین و مائۃ والف (۱۱۶۱ھ) بر تخت نشست از نظرِ نواب آصف جاہ گذرانید پسند اُفتاد و حکم شُد کہ :-

"در عرضداشت روانۂ حضور بادشاہ سازند۔"

ایں ابیات از اں قصیدہ است ؎:-

زہے شاہنشۂ اقبال توأم — طرازِ ہفت کشور شاہِ عالم
خدیوِ عہد احمد شاہ غازی — سری بخشِ سرانِ ہفت طارم
قضا طغرا نویسِ امر و نہیش — قدر فرماں برِ احکامِ محکم
شدہ رائج درم از یمنِ نامش — گرفتہ خطبہ زیب از اسمِ اعظم
رسد از حفظِ او گر نغمہ در گوش — زخوں ریزی کشد صارم بخود دم
بہ عہدِ امنِ شاہنشاہِ عادل — نمودہ فتنہ از چشمِ بتاں رم
بہر جا عرش سا گردد لوائش — شود فتح و ظفر روشن ز پرچم
الٰہی تا ابد معمور باد ا — جہاں از عدلِ خاقانِ مکرم
دِلا سالِ جلوسِ شاہِ جم جاہ — بگو "جاوید ظل اللہِ عالم"

(۱۱۶۱)

چوں نواب آصف جاہ رحلت کرد و نوبتِ ریاست بہ نواب نظام الدولہ "شہید" رسید دریں جا ہم مامور بکار ہا ماند و در عہدِ نواب امیر الممالک آصف الدولہ مرحوم استعفاءِ نوکری

کردہ خانہ نشین شد۔ چناں چہ تا حالتِ تحریر در اورنگ آباد بسر
می بُرد و اصلاحِ شعر از جنابِ آزاد مدظلہ العالی می گیرد و تخلص ہم
تجویز کردۂ ایشان است کہ "گیان" در ہندی "ہنر" باشد چناں چہ
گیان رائے ایں معنی اظہار می کُند و رسوخِ خود را بہ معرضِ بیان می
آرد ؎

عیبم بہ ہُنر گزید آزاد — از نقص کمال دید آزاد
نگرفت کسے خرف بہ یاقوت — قطرہ بہ گہر خرید آزاد
عنقائے نشاں ندیدۂ را — در دامِ نشاں کشید آزاد
فیضم ز حسن رسید و فرمود — اصلاحِ سخن مزید آزاد
از لُطف تخلصم "ہنر" کرد — افسونِ کرم دمید آزاد

عزیزِ ہر کسے است و با مولف ہم اخلاص دارد بعد ختمِ
گلِ رعنا ہُنر نہم رمضان سنہ تسعین و مائۃ و الف (سنہ ۱۱۹۰ھ) در
اورنگ آباد وفات یافت۔ و مؤلف ایں قطعۂ تاریخ

بہ نظم آوردہ ؎

مُردہ در تاسعِ ماہِ رمضاں　　شاعرِ ماہر معنی پرداز
سالِ فوتش بقلم داد شفیق　　کرد رحلت "ہنرِ بے انباز"
(۱۱۹۰)

ایں ابیاتِ از و قلمی می شود ؎

دوش در آئینہ تمثالِ رخِ یار فتاد　　آں قدر آب شد از شرم کہ از کار فتاد

ولہ

سیہ پوشید سنبل دید چوں حالِ پریشانم　　نہ دانم زلفِ مشکینِ کرا یارب نظر کردم

ولہ

رفتہ ام دیوانہ زیرِ خاک و ہرگز کس ندید　　جز شرارِ سنگِ طفلاں شمعِ تربت روشنم

ولہ

دریں پیرانہ سالی کیست تا بردارد از خاکم　　مگر بادِ صفا روزے رساند سر بہ افلاکم

ولہ

تا شدم روشن حبیب از سجدۂ درگاہِ او　　می کند از جبہہ ام مشقِ تجلی مادِ نو

ولہ

نفرماید بعرضِ جوہرِ جرأت فلک رخصت　　چو شمشیرِ اصیل اُفتادہ ام در دستِ نامردے

ولہ

صورت گرِ جمالِ تو چوں اہتمام کرد　　رنگے کہ داشت در قلمِ خود تمام کرد

اکنوں وقت آں آمد کہ زبان را بہ شکرِ الٰہی نوازم و قلم را بہ سپاسِ ربّانی مشک آلود سازم کہ بہ تائیدِ او تعالیٰ ایں نامۂ دل کشا بہ حُسنِ انجام رسید و ایں معشوقِ زیبا خلخالِ خاتمہ پوشید ایں تُنک سرمایہ بہ قدرِ طاقت خدمتِ موزونانِ ہند بہ تقدیم رساند و ریشۂ سراغ در تحصیلِ اخبار و اشعارِ ایں گروہِ والا شکوہ دواند اما استیفاءِ صاحب سخنانِ سوادِ اعظم ہندوستان از وسعِ امکان بیرون است و استیعابِ ایں طائفۂ علیۂ قدیم و حدیث از حوصلۂ طاقت افزوں کہ ہندوستان ملکے است کہ مساحِ فکر دورِ او تمام نہ می تواند پیمود و مہندسِ اندیشۂ آسماں

پیما احصا نہ می تواند فرمود و دریں وسعتِ آباد سخن آفرینان
در ہر گوشہ دمِ عیسوی می زنند و کلاہِ گوشہ بہ دبیرِ فلک می شکنند
و فقیر حقیر در دکن کہ ناحیہ ایست از ہندوستان افتادہ و قدمِ
سیاحت از سرحدِ دکن بیروں نہ نہادہ احاطۂ سخن سنجانِ ہند چہ
طور تواند کرد و طوطیانِ صد شکرستان را در قفسے چہ قسم تواند
آورد، ناچار ہر قدر دست بہم دادہ تراجمِ شعراءِ قدیم را از
تالیفاتِ مولفین و دواوینِ موزونان در سلکِ تحریر کشید
و احوال و اقوالِ فصحاءِ جدید را از افواہِ ثقات و السنۂ خواصِ
رواۃ فراگرفتہ پیرایۂ عبارت پوشانید۔

ایں تالیف در سنہ احدیٰ وثمانین ومائۃ والف (۱۱۸۱ھ)
طرۂ آغاز بر سر زد و در سنہ اثنین وثمانین ومائۃ والف (۱۱۸۲ھ)
نگارِ اختتام در بر گرفت۔ امید وارم کہ ایں صحیفہ بہ عینِ عنایت
دیدہ شود و بہ میزانِ مرحمت سنجیدہ۔

دریں مقام اندیشہ کمندے بہ صیدِ تاریخ انداخت و ایں گوہرِ آب دار را در سلکِ نظم منخرط ساخت ؎:-

ایں کتابِ مناقبِ شعراء بچہ اسلوبِ تازہ شد مرقوم
از پئے ختمِ ایں صحیفہ شفیق گفت تاریخ "نامۂ مختوم"
(۸۲ ۱۱ ۱۱)

تمت

مطبوعہ
عہد فرین پریس

لہ مساحِ فلک دورِ او تمام نہ می تواند پیمود و سہندِ اندیشہ